

SİYÂSETLE TASAVVUFUN BİR KESİŞME NOKTASI OLARAK GÜMÜŞHANE

Zafer ERGİNLİ*

Öz

Tasavvuf ve siyâset ilk bakışta birbirine çok uzak iki alan gibi gözükür. Ancak tarihte bu iki alanın birbiriyle kesiştiği durumlar da vardır. Gümüşhane, Karadeniz kıyılarıyla hem Anadolu'nun doğusu üzerinden İran'a, hem güneyi üzerinden Irak ve Suriye'ye doğru bir geçiş noktası ve aynı zamanda İpek Yolu üzerinde bir maden kentidir. Bu şehir dergâhtan devlete, şeyhlikten şahlığa yönelen Safeviyye'nin hareketliliklerine şahit olmuştur. Aynı zamanda devletle ilişkiler içinde olan Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî'nin kurduğu, etkileri günümüze kadar uzanan bir hareketin başlangıç noktasıdır. Modern mânâda ilk tasavvuf tarihçilerimizden biri olan Mehmed Ali Aynî'yi bir vali olarak karşılamış, onun misyonerlik faaliyetleri karşısında aldığı önleyici tedbirlere sahne olmuştur. Bu çalışma, sözü edilen çerçevede, Gümüşhane üzerinde tasavvuf-siyâset ilişkilerinin genel görünümünü gözler önüne sermeyi hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Siyâset, Tasavvuf, Gümüşhane, Safeviyye, Nakş-bendiyye, Ahmed Ziyaeddin Gümüşhânevî, Gümüşhânevî Dergâhı, Mehmed Ali Aynî.

GUMUSH-HĀNAH AS AN INTERSECTION POINT OF TASAWWUF AND POLITICS

Abstract

At first sight, Tasawwuf and politics seem as very distant fields from each other. However there are some situations in the history that these two fields intersect with one another. Gumush-hānah is a transition point to Iran via the east of Anatolia with the coasts of the Black Sea and to Iraq and Syria via the south of Anatolia, at the same time it is the mining city on the Silk Road. This city has witnessed the movements of the Safavids which directed the Dargah (shrine) to state and from sheikhdom into reign and became to the Safavids. At the same time it is the beginning point of the motion that was founded by Ahmed Ziyaeddin Gumush-hānavî, who had relations with the government and its impact have reached up to date. In modern context, it has met with Mehmed Ali Ayni who is one of the first historians of Tasawwuf as a governor and had been the scene of his preventive measures in the face of the missionary activities. This study aimed to flaunt the general view of the relationship between Tasawwuf and politics in Gumush-hānah.

Keywords: Politics, Tasawwuf, Gumush-Hānah, The Safavids, Naqsh-Bandiyah, Ahmad Diyâuddin Gumush-Hānavî, The Dargah Of Gumush-Hānavî, Mahmad Ali Aynî.

Atf: Erginli, Zafer (2018), "Siyâsetle Tasavvufun Bir Kesişme Noktası Olarak Gümüşhane", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (14), ss. 11-39.

* Prof. Dr., Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tasavvuf Ana Bilim Dalı, (zerginli@gmail.com), orcid.org/0000-0002-0086-0639.

Giriş

Tasavvuf ve siyâset, zihinlerimize birbirine en uzak iki alan gibi gözüktür. Ancak tarih bu iki alanın birbiriyle iç içe geçtiği örneklerle doludur. Sultan-derviş ilişkileri, genel hatlarıyla üç ana şekilde karşımıza çıkar: Uzlaşma, çatışma ve kayıtsızlık yahut ilişkisizlik¹. Tasavvufla siyâset arasındaki bu çok boyutlu ilişkiler, zaman ve mekânla bütünleşerek geçmişimizi şekillendirirken, geleceğimizi üzerinde de etkili olur. Bu ilişkilerin şehir örnekleri üzerinde incelenmesi hem şehir tarihi, hem siyâsî tarih, hem de kültür tarihi birikimine katkılar sağlayabilir.

Bir maden ve tarım kenti olan Gümüşhane, İpek Yolu üzerinde Karadeniz'i kara yoluyla bir yandan hem İran'a ve İran üzerinden Uzak Doğu'ya, hem de Irak ve Suriye'ye ve bu coğrafyadan Afrika'ya, diğer yandan Erzincan ve Sivas üzerinden Orta Anadolu'ya bağlayan konumuyla, dar mânâda nispeten kolay incelenebilir bir örnek teşkil edebilir. Bununla beraber, Gümüşhane'yi Trabzon, Erzurum, Erzincan, Bayburt ve Giresun illerinden bağımsız düşünmeksizin ele almak bölge tarihi ve kültürü bakımından bütüncül sonuçlara götürebilir². Hatta Gümüşhane'nin Trabzon ve Giresun'la ve Bayburt ve Erzincan'la kurduğu iki ayrı üçgen içerisinde ele alınması faydalı olacaktır. Gümüşhane, her iki üçgenin merkezinde yer alan şehir olma özelliğine sâhiptir. Tarihimiz boyunca Gümüşhane, sözü edilen konumu gereği, az da olsa siyâsetle tasavvufun kesişme noktalarından biri olmuştur.

Genel olarak bakıldığında şehir, Mengüçük Beyliği (XI. yüzyıl), Anadolu Selçuklu Devleti (XII. yüzyıl), Moğol (XIII. yüzyıl), Eretnaogulları (XIV. yüzyıl), Osmanlı (XV. yüzyıl/1461), Ak Koyunlu (XV. yüzyıl/1467) ve tekrar Osmanlı (XV. yüzyıl/1473) hükümrânlığı altına girmiş ve nihâyet bir el değişikliğine uğramadan cumhuriyet dönemine intikal etmiştir.

Gümüşhane'nin siyâsetle tasavvufun kesişme noktası olduğunu gösteren pek çok örnek bulunabilirse de en çok üç örnek dikkat çekmektedir:

1. XV ve XVI. yüzyıllarda Gümüşhane'nin sahne olduğu ve etkisi altında kaldığı derviş-sultan ilişkileri bakımından Safeviyye tarikatının tekkeden saraya, şeyhlikten şahlığa geçiş sürecinde Gümüşhane.

2. XIX. yüzyılda Nakş-bendiyye tarikatının yeni bir kolunun Anadolu'ya gelmesi sonucunda Türkiye'de günümüze ulaşan önemli siyâsî ve kültürel etkilere sâhip Gümüşhânevî kolunun kurucusu Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî'nin doğduğu coğrafya olarak Gümüşhane.

¹ Mustafa Kara, "Makbul ve Maktul Tasavvuf Kültürü İle İlgili Tespitler, Problemler, Teklifler", *Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları –Tespitler, Problemler-Teklifler-*, ed. A. Akyıldız-Ş. T. Buzpınar-M. Sinanoğlu, İSAM, İstanbul 2007, ss. 227-228.

² Mehmet Fatsa, "XV ve XVI. Yüzyıllarda Doğu Karadeniz'de Yol Hizmeti Veren Zaviyeler ve Derbendler", *Vakıflar Dergisi*, (2014), sy. 41, s. 38. Şehir hakkında bk. Metin Tuncel, "Gümüşhane", *DİA*, XI, 273-276; Bilgehan Pamuk, "Osmanlılar Zamanında Gümüşhane Hakkında Bazı Bilgiler", *Gümüşhane Tarihi (25-26 Mayıs 2010)*, (ed. Bayram Nazır-Kemal Saylan), Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Gümüşhane 2016, ss. 129-153.

3. XX. yüzyılın başında modern mânâda ilk tasavvuf tarihi müelliflerinden olan yerli bir mutasavvıf ve tasavvuf araştırmacısının valilik görevi sırasında misyonerlik faaliyetlerine göğüs gerdiği şehir olarak Gümüşhane.

Bu çalışmada bu üç hususun Gümüşhane'yi tasavvufla siyâsetin kesişme noktasına nasıl getirdiği mevcut çalışmalardan hareketle incelenecek ve Gümüşhane örneği üzerinde aralarındaki muhtemel ilişki ve bağlantıların tespitine çalışılacaktır.

1. Safeviyye'nin Şeyhlikten Şahlığa Geçiş Sürecinde Gümüşhane

*Erdebil Tekkesi*³ adıyla da tanınan Safeviyye tarikatının bir devlete dönüşmesi, elli yılı aşkın bir sürecin sonunda gerçekleşmiştir. Bu süreç içerisinde Osmanlı, Timur, Trabzon Rum, Memlük, Kara Koyunlu, Ak Koyunlu devletleri siyâsî aktörleri temsil eder. II. Murad dönemi hareketin hem Sünnî, hem de Şiîleşmeye mütemâyil şubelerinin Anadolu'ya geldiği dönem olması bakımından bir başlangıç noktasıdır.

a. Safeviyye'nin Anadolu'ya Gelişi ve Diğer Tarikatlar

Safeviyye hareketi Anadolu'ya geldiğinde, Anadolu'daki dînî gruplara bakıldığında şöyle bir manzarayla karşılaşılır: Anadolu Selçuklularına isyan etmiş bulunan Babâîlerin de dâhil olduğu Anadolu'daki Türkmen dervişleri, Timur Devleti'nin baskısından bunalarak Anadolu'ya gelen ve burada faaliyet gösteren Hurûfî propagandistleri, Safevî dervişleri, Bektâşîler, Şeyh Bedreddin taraftarları çoğunlukla devletin sıkı takibi altında tutulan hareketlerdir. Mevlevî, Halvetî, Nakş-bendî ve Zeynî dervişleri ise -nâdirens aksî örneklerle karşılaşılrsa da- ağırlıklı olarak devletin tarafında yer alan sûfî hareketlerdir. Devletler, karşılarında olan sûfî hareketleri kontrol altında tutabilmek için aldıkları tedbirler arasında, başka tarikatları birer denge unsuru olarak kullanmayı düşünmüşlerdir. Dolayısıyla bazı durumlarda tarikatların oluşturduğu tehditlere karşı alınan tedbirler arasında, başka tarikatları devreye sokma örneklerine rastlanmaktadır. Aşağıda görüleceği gibi, Gümüşhane örneği üzerinde dikkat çeken mahallî tekkelerin desteklenmesi politikası da aynı zaman dilimine tesâdüf etmektedir⁴.

Sözü edilen hareketler arasında en etkili hareket Safeviyye olmuştur. İlk dönemde Safeviyye ile ilgili gözle görülür bir problem yoktur. İbrâhim Zâhid Geylânî'nin (ö. 700/1301) müridi olan Safeviyye pîri Safiyyüddin Erdebilî'nin (ö.

³ Tekkenin kuruluşu için bk. Mustafa Ekinci, *Erdebil Tekkesi'nin Kuruluşu, Gelişmesi ve Anadolu'daki Dinî ve Siyasî Faaliyetleri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü basılmamış doktora tezi, Şanlıurfa 1997; Mehmet Çelenk, *16.-17. Yüzyıllarda İran'da Şiîliğin Seyri*, Emin Yayınları, Bursa 2016. Tarikatın şeyhlikten şahlığa geçiş süreci için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, TTK, Ankara 1988, II, ss. 219-225; Faruk Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, TTK, Ankara 1999, ss. 1-42. Emecen konuyu Osmanlı'nın Şark meselesi olarak ele alır ve bunun hilâfetle sonuçlanan bir süreç olduğu tespitini yapar. bk. Feridun M. Emecen, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayını, İstanbul 2015, ss. 207-232.

⁴ Genel olarak Anadolu'da tarikatlar için bk. Osman Türer, "Osmanlı Anadolu'sunda Tarikatların Genel Dağılımı", *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Süfîler: Kaynaklar-Doktrin-Âyin ve Erkân-Tarikatlar-Edebiyat-Mimari-İkonografi-Modernizm*, ed. Ahmet Yaşar Ocak, TTK, Ankara 2005, ss. 207-246; Reşat Öngören, "Osmanlı Türkiyesi'nde Tarikatlar", *Türkiye'de Tarikatlar Tarih ve Kültür*, ed. Semih Ceyhan, İSAM Yayınları, İstanbul 2015, ss. 55-94.

735/1334) temsil ettiği bu hareketin, hem Timurlulardan, hem de Osmanlılardan “Çerağ Akçesi” adı altında mâlî yardım almakta olduğu bilinmektedir. Hareket, Bayrâmiyye ile Sünnî bir seyir izlerken, Safeviyye olarak yoluna Şiîleşme eğilimi içinde devam edecektir⁵. Hareketin Anadolu’da Bayrâmiyye yoluyla derin tesirleri olacaktır⁶. Bu arada Safeviyye, Halvetiyye, Bayrâmiyye ve Zeyniyye’nin Sühreverdiyye’den doğmuş olmaları sebebiyle akraba tarikatlar olduğunu da hatırlamak gerekir.

806/1404 yılında Sadreddin Erdebilî’nin (ö. 794/1392) halifesi Hoca Ali Alâeddin’in (ö. 832/1429) Timur tarafından ziyaret edilmesi, Hurûfîler gibi gayri Sünnî hareketlere göz açtırmayan Timur’un Safevîlerle bir problemi olmadığını gösterir. Ancak II. Murad’ın, Hacı Bayram Velî’yi (ö. 833/1430), muhtemelen şeyhi Hamîdüddin Aksarayî’nin (ö. 815/1412), Osmanlı’nın yumuşak karnı olan Şeyh Bedreddin’le (ö. 823/1420) halvete girmiş bulunması sebebiyle başlangıçta takip altına alması, Bedreddînîlerden duyulan tedirginlik kadar, Hurûfî tehlikesiyle de alâkalı olabilir.

Safeviyye’nin dönüşümünün de öncesindeki Hurûfî tehdidiyle ilişkili olabileceği düşünülebilir. Timur Devleti’nde kendilerine nefes aldırılmayan Aliyyü’l-Âlâ (ö. 822/1419-20) gibi Hurûfîler Suriye ve Azerbaycan yanında Anadolu’ya gelmekte, burada kendilerine alan açmak istemekteydiler⁷. Bu kadar geniş bir alanı etki altına alabildiğine göre, aynı zamanda Fazlullah Hurûfî’nin damadı da olan halifesi Aliyyü’l-Âlâ’nın Anadolu’da faaliyet gösteren tek Hurûfî dâisi olması vâkıya uygun olmasa gerektir⁸. Timur tarafından sıkıştırılan sapkın hareketlerin kendilerine Anadolu’da yer açmaya çalışmalarına, Anadolu’da kırsal kesimlerde devletle aralarında mesâfe bulunan Babâî, Bektâşî, Bedreddînî kesimlerden oluşan toplulukların da kayıtsız kalmadıkları anlaşılmaktadır. Böylece Şeyh Cüneyd’in Anadolu’ya Şiî fikirleri yaymasına hazır bir zeminin kendisinden önce oluşmuş bulunduğu düşünülebilir.

⁵ Bilal Dedeyev, “Safevî Tarikatı ve Osmanlı Devleti İlişkileri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sy. 1/5 (2008), s. 209.

⁶ Şeyh Safiyüddin’in halifesi Sadreddin (794/1392), Hamîdüddin Aksarayî’yi (815/1412), o da Hacı Bayram Velî’yi (ö. 833/1430) yetiştirmiştir. Hacı Bayram’ın tarikatı, Ak Şemseddin’le (ö. 863/1459) Bayrâmiyye olarak devam ederken, bir müridi Bıçakçı Ömer Dede (ö. 880/1475) Bayrâmi Melâmîliğini, bir başka müridi Ak Bıyık (ö. 860/1455-56) ve halifelerinden olduğu kabul edilen Hızır Dede’nin (ö. 918/1512?) halifeleri de Celvetiyye’yi oluşturacaktır. bk. Hasan Kâmil Yılmaz, *Azîz Mahmûd Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikatı*, İFAV, İstanbul 1980, s. 24, 174, 176.

⁷ Timur ve Şahrüh zamanlarında Hurûfîlerin faaliyetlerine izin verilmemiş, 830/1427 yılında Şahrüh’a suikast girişiminde bulunan Ahmed Lûr idam edilmiştir. Anadolu’ya gelen Aliyyü’l-Âlâ’nın bir süre Nevşehir’deki Hacı Bektaş Tekkesi’ne yerleşerek kendisine Bektâşî süsü verdiği bilinmektedir. Bektâşîlik perdesi altında toplumdaki dinî inançları deformasyona uğratabilecek ibâhî fikirlerini sır adı altında ve vahdet-i vücûd, ilm-i esrâr-ı hurûf gibi daha önce var olan inançlar içerisinde perdeleyerek yaymaya çalışarak Balkanlara uzanan bir etki zincirine ulaşır. bk. Hüsamettin Aksu, “Hurûfîlik”, *DİA*, XVIII, 410-411; a. mlf., “Alî el-Âlâ”, *DİA*, II, 381.

⁸ Fazlullah Hurûfî için bk. Abdülbâki Gölpınarlı, *Hurûfîlik Metinleri Kataloğu*, TTK, Ankara 1973, ss. 2-12; Hüsamettin Aksu, “Hurûfîlik”, 410-411; a. mlf., “Fazlullah-ı Hurûfî”, *DİA*, XII, 278. Nesîmî’nin de Anadolu’da faaliyet gösteren bir Hurûfî halifesi olduğu görüşü için bk. A. Azmi Bilgin, “Nesîmî”, *DİA*, XXXIII, 5-6; Hüsamettin Aksu, “Hurûfîlik”, 410-411; a. mlf., “Fazlullah-ı Hurûfî”, 278. Diğer Hurûfî halifeleri için bk. Gölpınarlı, 14-16. Gölpınarlı, Mir Şerif’in *Beyânü’l-Vâkı ve Gıyâsüddin Esterâbâdî’nin İstivâ-nâme* adlı eserlerine dayanarak Fazlullah’ın on dördü bulan en mühim halifeleri arasında Aliyyü’l-Âlâ ile Nesîmî’yi ve onların halifelerini sayarken, bu ikisinin ve bazı halifelerinin Anadolu’da faaliyet gösterdiklerini de belirtir. Nesîmî’nin hurûfîlik metinleri arasında sayılan *Mukaddimetü’l-hakâyık* adlı eseri için bk. Gölpınarlı, 111-112; Fatih Usluer, *Hurûfî Metinleri - 1*, Birleşik Yayınları, Ankara 2014, 7-93.

Sözü edilen şartlar altında, II. Bâyezid zamanında Bektâşîliğin hem Osmanlılar, hem de Safevîler tarafından etki altına alınmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. II. Bayezid tarafından Bektâşîliğin yeniden teşkilatlandırılması ve kırsal kesimdeki tekkelerin desteklenmesi, Yavuz zamanında Hacibektaş'taki merkez tekkenin kapatılmasıyla sekteye uğramıştır. Bu politika Kanûnî zamanında yeniden yürürlüğe konulmuş, 938/1531 yılında Gül Baba Budin'e gönderilerek bir Bektâşî tekkesi açması istenilirken, 940/1533 yılında Safevîlere karşı Irâkeyn Seferine çıkılmaktan da geri durulmamıştır. Hacı Bektaş'taki tekke ise yeniden açılmak için 958/1551 yılını bekleyecektir.

b. Safeviyye ile Tarikatlar Arasında Anadolu ve Gümüşhane

Sünnî amcası Şeyh Cafer'le post kavgasına girdiği için Erdebil'i terk eden Şeyh Cüneyd, Anadolu'ya gelirken kuşkusuz bilinçli bir tercihle hareket ediyordu⁹. Başlangıçta Sünnî bir tarikat olarak hayatini sürdüren Safeviyye'nin –Şeyh Ali Alâaddin'le Şiîleşmeye başladığını düşünenler olmakla birlikte- Şiî fikirleri Şeyh Cüneyd'le siyâsî bir boyuta taşıdığı görülür. Şeyh Cüneyd'in ajandasında üç temel hedef vardır: 1. Şiî fikirleri memnuniyetsiz halk kitlelerine yayarak bu ideolojiye sahip bir halk edinme 2. Toprak elde etme 3. Elde edilmiş bu topraklar üzerinde, elde edilmiş bu halkı tebâ edinecek bir Şiî devleti kurma.

Bu çerçevede ilk adımını 850/1447 yılında II. Murad'dan Kurtbeli bölgesini isteyerek atmış, ancak kendisine "*Bir tahtta iki padişah olmaz.*" denilerek 200 altın, müridlerine de 1000 akçe verilmiş ve sınır dışı edilmişti. Daha sonra Karaman, Varsak (Taşeli/İçel), daha sonra Antakya, Kilis, Antep ve Maraş bölgesinde propaganda faaliyetlerine başlamış, Şeyh Bedreddin'in oradaki taraftarlarından kendisine katılanlar olmuştu. Takibata uğrayınca, mürid ve taraftarlarının kendisine kolayca ulaşabilecekleri, ancak Osmanlılar elinde olan Canik (Samsun) tarafına giderek hayli taraftar edinmişti¹⁰.

Bundan on yıl sonra 860/1456 yılında Fatih, Belgrad Seferi'ndeyken, Şeyh Cüneyd'in müridleriyle beraber Trabzon kalesini kuşattığını haber alınca, oğlu Şehzâde Bayezid adına Amasya'yı yöneten Hızır Bey'e takip emri vermiş, Şeyh Cüneyd de kuşatmayı kaldırarak Âmid'e (Diyarbakır) Uzun Hasan'ın yanına gitmiştir. Trabzon'dan Diyarbakır'a giden yol Gümüşhane'den geçtiğine göre, her gittiği yerde propaganda faaliyetlerinden geri kalmayan Şeyh Cüneyd'in bu güzergâhta –en azından Şiran'da- taraftar topladığını düşünmek vâkıya aykırı

⁹ Şeyh Cüneyd ve ailesi için bk. Edward Granville Browne, *A History of Persian Literature Under Tartar Dominion (A. D. 1265-1502)*, Cambridge 1920, s. 379 vd.; a. mlf., *A Literary History of Persia*, Cambridge 1959, IV, 3-158, bilhassa 47-48; Mehmed Ali Aynî, *Hacı Bayram Velî*, haz. H. Rahmi Yananlı, Büyüyen Ay, İstanbul 2015, ss. 153-165; Uzunçarşılı, II, 220; Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, TTK, Ankara 1992; Sümer, 1-14; Tahsin Yazıcı, "Cüneyd-i Safevî", *DİA*, VIII, 123-124; Dedeyev, 211-212; Giyas Şükürov, *Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve I. Şah İsmail Devri (907-930/1501-1524)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, ss. 49-57. Tezin üç, dört ve beşinci bölümleri Şah İsmail ve faaliyetlerine ayrılmıştır.

¹⁰ bk. Yazıcı, 124. Bizans kaynaklarına da müracaat edilerek yolculuklarının seyri hakkında yapılan bir değerlendirme için bk. Rustam Shukurov, "Şeyh Cüneyd Safevî'nin Trabzon Seferi (M. 1456/H. 860)", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, trc. Murat Keçiç, V. cilt, (2010), 9. sayı, s. 149.

değildir. Hatta onun Trabzon ve Gümüşhane Çepnilerinden, Bayburt aşiretlerinden taraftar toplamaya devam ettiği düşünülebilir¹¹.

Bu olaylar, -855-865/1451-60 yılları arasında-, Hurûfîler'in Osmanlı sarayına başarısız sızma girişimleri ve idamla cezalandırılmalarıyla hemen hemen eş zamanlı olarak gerçekleşmiştir¹². Bu durum, Hurûfîlikle Safevîlik arasında doğrudan bir irtibat olduğunu ispatlamasa da, Osmanlı düşmanlığı noktasındaki hedeflerinde bir uyumun varlığına işâret etmektedir.

Şeyh Cüneyd'in Trabzon girişimi, Fatih'in Erdebil Tekkesi'ne yaptığı "çerağ akçesi" yardımının kesilmesiyle sonuçlanmıştır. Trabzon ve Gümüşhane'nin 1461 yılında Fatih tarafından fethedilmesinde Şeyh Cüneyd'in bu kuşatmasının ne derece etkili olduğunu tam olarak bilmiyoruz. Ancak Şeyh Cüneyd'in akamete uğrayan kuşatma girişiminden beş yıl sonra Fatih'in bu fethi gerçekleştirmesinin ardındaki sebepler arasında, Orta ve Doğu Karadeniz'den Doğu Anadolu'ya geçiş noktalarındaki sınır güvenliğini sağlamanın da bulunduğunu söylemek çok zor olmasa gerektir.

Fazlullah Hurûfî'nin kızının Tebriz'de Kara Koyunlulara isyan ettiği yıl olan 871/1467 yılında, Trabzon ve Gümüşhane'nin de dâhil olduğu bölgenin Safevîler'in yeni müttefiki Ak Koyunluların eline geçmesiyle dengeler değişmiştir. Trabzon ve Gümüşhane bölgesinde suların durulması için 1473 yılındaki Otlukbeli Savaşı'nı beklemek gerekecektir. Nitekim Osmanlı bürokrasisinde Trabzon ve Giresun tekkelerinin kayıtlarının 1485, Gümüşhane tekkelerinin kayıtlarının ise 1530 yılından geriye gitmemesinde¹³ devletin buraya daha önce hâkim olamayışının payı göz ardı edilmemelidir.

Şeyh Cüneyd'in 864/1460 yılında Şirvan Şah'la yapılan savaşta öldürülmesinden sonra Safevîlerin başına geçen oğlu Şeyh Haydar'ın Kafkas seferine çıktığı 891/1486 yılının ertesi yılı olan 892/1487 yılında Şehzâde Selim'in Trabzon Sancağı'na tayini gerçekleşmiştir. Askerine giydirdiği kıvılcık ile *kızılbaş* teriminin de babası olan Şeyh Haydar'ın 893/1488 yılındaki Şirvan seferinde yenilmesi, öldürülmesiyle ve çocukları Ali, İsmail ve İbrahim'in esir düşmesiyle sonuçlanmıştır¹⁴.

897/1492 yılında II. Bayezid'e Safevî kaynaklı suikast girişimi sonucunda Teke kızılbaşları Rumeli'ye sürülmüştür. Sürgünler isyan etkisini azaltmayı sağlamayı hedefleyen temel politikadır. Bir başkası da Alevî bölgelerine medrese açmak ya da Alevî bölgelerine Sünnî âlim ve âriflerin görevlendirilmesidir. Halvetî, Nakşî, Zeynî ve Mevlevî şeyhleri bu şeyhler arasında yer alır. Ancak

¹¹ Nitekim -sonraki yüzyıllarda tersine durumlar olsa da- Safevî Devleti'nin kuruluşunda bölgenin Çepnilerinden de katılım olduğu tespit edilmiştir. bk. Faruk Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, TTK, Ankara 1999, s. 50.

¹² bk. İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münâsebetleri*, Seha Neşriyat, İstanbul 1989, 31-32; Aksu, 411.

¹³ Mehmet Fatsa, "Yukarı Çoruh ve Kelkit Vadisinin İslâmlaşmasına Öncülük Eden Türk Dervişleri", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl: 9 [2008], sayı: 22, ss. 278-280.

¹⁴ Şeyh Haydar'ın savaşları için bk. Sümer, 12-14. Kızılbaş tâci için bk. Atâullah Hasanî, "Bir Kavramın Tarihselliği: Ortaya Çıkışından Safevîler Dönemine Kadar Türk Tacı", *Safevîler ve Şah İsmail*, ed. A. Taşğın-A. Yaman-N. Musalı, Önsöz Yayıncılık, İstanbul 2014, ss. 97-115, bilhassa 109-110.

Osmanlı yönetiminin bu çerçevede en çok destekledikleri hareketler, Bektâşîlik ve özellikle İstanbul, Erzincan ve Amasya merkezli olarak Halvetîlik olmuştur¹⁵. Bu da göstermektedir ki, Osmanlı siyâsî irâdesi bazı dönemlerde Hurûfî ve Safevî propagandalarına ilmî ve kültürel tedbirlerle karşı koymayı denemiştir.

905/1500 yılında güçlenip Erdebil'e giderek kuvvet toplayıp Erzurum ve Erzincan'a gelen Şeyh Cüneyd'in torunu İsmail 1501 yılında devletini kurmuş, devletin kuruluşundan sonra Anadolu'da da peş peşe isyanlar patlak vermeye başlamıştır¹⁶. Trabzon'dan başka Gümüşhane'de de yerleşik bulunan Çepnilerin devleti kuran oymaklar arasında gösterilmesi¹⁷, şehrin Şeyh Cüneyd döneminden beri Safevî propagandası etkisi altında kalmış olmasıyla ilgili olmalıdır. Nitekim aynı yıl Gümüşhane Safevîlerin eline geçmiştir. Bu hamleye karşı âcilen alınan tedbirler arasında sınırların doğu geçişlerine kapatılması ve sürgünler vardır. 1501 yılında Hacibektaş Dergâhı'nda görevlendirilen Balım Sultan eliyle yeniden teşkilatlandırılan Bektâşîlik'le Halvetîliğin desteklenmesini bu olay daha da hızlandırmış olmalıdır.

Aynı yıl Giresun'da Şehzâde Selim himâyesinde bir tekke açılmıştır. Boyluca (Zun) köyünde zâviyesi ve türbesi bulunan Seyyid Mahmud Çağırğan adına düzenlenmiş vakfiye konusunda eldeki en eski belgenin 1501 yılına ait olduğu kaydedilmektedir¹⁸. Bu da Gümüşhane'de Tekke Köyü, Kelkit ve Şiran'da şûbeleri bulunan Çağırğanlı cemaatinin devlet desteği aldığını göstermektedir. Şehzâde Selim ve annesi Gülbahar Hatun'un desteğiyle o zamanlar Trabzon'a bağlı olan Giresun/Yağlıdere'deki Hacı Abdullah Halife Zâviyesi'nin de Şii propagandasına karşı açıldığı ifâde edilmektedir¹⁹.

Sümer'in tespit ettiği Anadolu'dan İran'a göçler, Safevîlerin propagandası sonucu gerçekleşmiş de olsa, bu durum Anadolu'nun nüfus yapısındaki dengeyi

¹⁵ bk. Yusuf Küçükdağ, "Osmanlı Devleti'nin Şah İsmail'in Anadolu'yu Şiileştirme Çalışmalarını Engellemeye Yönelik Önlemleri", *Osmanlı*, ed. Kemal Çiçek-Cem Oğuz, I-XII, Ankara 1999, I, s. 269-281; a. mlf., "Osmanlı Devleti'nin, Şah İsmail'in Şii Propagandacılarına Halvetiyye İle Karşı Koyma Politikası", *XIII. Türk Tarih Kongresi: Ankara, 4-8 Ekim 1999 Kongreye Sunulan Bildiriler*, 3/1. cilt, Ankara, 2002, ss. 435-444; a. mlf., *Türk Tasavvuf Araştırmaları, Türk Tasavvuf Araştırmaları, Çizgi Kitabevi*, 2. Baskı, Konya 2015, ss. 323-354; Saim Savaş, *XVI. Asırda Anadolu'da Alevilik*, TTK, Ankara 2013, ss. 111-116.

¹⁶ Şah İsmail'in Osmanlılarla teması için bk. Uzunçarşılı, II, 222-224. İsyancılar için bk. Ümit Erkan, *16. Yüzyılda Anadolu'da Kızılbaş Ayaklanmaları*, Araştırma Yayınları, Ankara 2016, s. 117 vd.. Burada temâs edilen isyanlar şunlardır: 916/1511 Şah Kulu (Teke), 917/1512 Orta Anadolu (Sivas-Tokat-Amasya-Çorum) Nur Halife, 924/1518 Kızılbaş Celâl, 925-926/1519-1520 Orta Anadolu Bozoklu Celal ve Şah Veli. Şahkulu isyanı için bk. Uzunçarşılı, II, 224-225.

¹⁷ bk. Sümer, 43-50. Sümer'e göre devleti kuran büyük oymaklar Rumlu, Ustacalu, Tekelü, Şamlu, Zü'l-Kadr; küçük oymaklar ise Varsak, Çepni, Arabgırlü, Turgudlu, Bozcalu, Acırlu, Hınıslu ve Çemişkezeklü'dür. Ayrıca bk. *Kızılbaşlığın Tarihi Târîh-i Kızılbaşîyye*, haz. Şerafettin Deniz-Hasan Asadi, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015, s. 40.

¹⁸ Mehmet Fatsa, "Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Vakıf Yoluyla İskân Metoduna Bir Örnek: Alucra'da Çağırğan Zâviyeleri", *Vakıflar Dergisi*, [2011], sy. 36, s. 90. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün Arşivi'nde muhafaza edilen Arapça belgenin girişinde, vakıf işleminin Yavuz Sultan Selim'in himâyesinde gerçekleştirildiğine işaret edildiği belirtilir. Ancak 1701 yılında Bektâşîler kazan kaldırarak "baba", "derviş", "dede", "sultan" gibi adlar taşıyan tüm zaviyeleri istilâ ettiklerinde, bu durumdan Baba Çağırğan Zâviyesi'nin de etkilendiği kaydedildiğine göre, dergâhın Abdâlân-ı Rûm'a ait olması imkân dâhilindedir.

¹⁹ Mehmet Fatsa, "15 ve 16. Yüzyıllarda Trabzon Sancağında Kurulan Zâviyeler", *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu (Bildiriler Kitabı)*, (ed. Şenol Saylan-Betül Saylan), Trabzon Büyükşehir Belediyesi, İstanbul 2016, c. II, s. 941.

bozmuştur. Bundan Gümüşhane de etkilenmiş olmalıdır. Esasen Şah İsmail'in politikası İran toprakları üzerinde kurduğu yeni devleti, Anadolu'da bulunan Kızılbaş nüfusla beslemektir. Bu da Türkistan'dan yüzyıllar boyu batıya doğru seyreden göçü tersine çevirmek anlamına geliyordu ve Osmanlı yönetimi de doğuya göçleri önlemek için tedbirler alıyordu²⁰. Öyle görünüyor ki Şah İsmail, bir yandan II. Bâyezid'le iyi geçinmeye çalışırken, diğer yandan Kızılbaşların Osmanlı yönetiminden memnuniyetsizliklerini, bu temel politikasını gerçekleştirmek üzere yönlendirmeyi becerebilmekte ve onların Anadolu'dan İran'a göçmesini sağlayabilmekteydi.

Bu göçler Osmanlı tarihinde tespit edilen, özellikle 1550 yılından sonra sadece asayiş değil, demografik yapıyı da bozan çift bozma ve kırsal kesimi boşaltma olaylarıyla da sonuçlanmış olmalıdır²¹. Muhtemelen Kanûnî'nin 1520 yılından itibaren Gümüşhane'nin *Canca* adıyla da bilinen Süleymaniye bölgesindeki îmar faaliyetleri ve burada ilk defa para bastırması²², bu tür tahribatları onarmaya yönelik faaliyetlerdi.

Tekkelere yapılan yardımlar da bu cümleden olmalıdır. 1530 tarihli muhasebe kayıtları üzerinde yapılan çalışmalara göre Kelkit'teki zâviyeler şunlardır: Baba Çağırğan, Hasan Şeyh, İshak Şeyh, Selçukşah Hatun, Şaban Şeyh, Şah Hatun, Şeyh İslam, Dayı Şeyh, Şeyh Nasrullah Şiranî, Şeyh Osman, Şeyh Ümmet, Şeyh Yakup, Yenice Sevindik, Şeyh Hüseyin ve Şeyh Emin zâviyeleri²³. Bu tekkelerin varlığı yanında, 1530 yılında devlet kayıtları altına girmesi, Safevîlerin bölgede tutunamadığını da göstermektedir. Esasen Gümüşhane merkez, Kelkit, Şiran ve Köse'de başka tekkeler de vardır²⁴.

Anadolu'da fiilen tutunamayacağını anlayan Şah İsmail'in Azerbaycan ve İran'a yönelerek bu toprakları ele geçirmesi, önceden İran ve Türkistan bölgelerinde Kara Koyunlu ve Timurlu baskısı altında sıkışarak Anadolu'ya gelen Hurûflerin yerine, bu defa Halvetiyye ve Nakş-bendiyye gibi Sünnî tarikatların Azerbaycan, İran ve Türkistan'da Şîî baskısı altında sıkışmasıyla sonuçlanmıştır.

²⁰ bk. Sümer, 25.

²¹ Çift bozma olayları için bk. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisâdî ve İctimâî Tarihi*, TTK, Ankara 1971, II, ss. 386-388. Hatta sözü edilen tahribatları önlemeye yönelik yatırımları yapan Kanunî'nin bile çift bozma hâdiselerini durduramamaktan dolayı muzdarip olduğu belirtilir. *a.g.e.*, II, 388.

²² bk. Tuncel, "Gümüşhane", 273-276; Pamuk, 129-153. Emecen bu dönemi yeni bir cihan devleti ve Osmanlı "Altın Çağı" olarak değerlendirir. Bk. Emecen, 233 vd.

²³ Fatsa, "Yukarı Çoruh ve Kelkit Vadisinin İslâmlaşmasına Öncülük Eden Türk Dervişleri", 278-280.

²⁴ bk. Selami Şimşek, "Osmanlı Döneminde Gümüşhane'de Tasavvuf, Süfîler, Şâirler, Tekkeler", *Gümüşhane Tarihi (25-26 Mayıs 2010)*, (ed. Bayram Nazır-Kemal Saylan), Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Gümüşhane 2016, ss. 303-339. Kelkit tekkeleri için bk. Fatsa, "Yukarı Çoruh ve Kelkit Vadisinin İslâmlaşmasına Öncülük Eden Türk Dervişleri"; Abdülkadir Gül, "Kelkit Kazasının İskân ve Demografik Yapısı (XIX. Yüzyılın İlk Yarınsına Ait Nüfus Defterine Göre)", *Gümüşhane Tarihi (25-26 Mayıs 2010)*, (ed. Bayram Nazır-Kemal Saylan), Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Gümüşhane 2016, ss. 204-231; Aydın Efe, "Kelkit Kazası Vakıfları (XIX. Yüzyıl Vakıf Defterlerine Göre)", *Gümüşhane Tarihi (25-26 Mayıs 2010)*, (ed. Bayram Nazır-Kemal Saylan), Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Gümüşhane 2016, ss. 410-423. Şiran tekkeleri için bk. Eyüp Kul, "1642 Tarihli Avâz Defterlerine Göre Şiran Kazası ve Köyleri", *Gümüşhane Tarihi (25-26 Mayıs 2010)*, (ed. Bayram Nazır-Kemal Saylan), Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Gümüşhane 2016, ss. 154-171; Naim Ürkmez, "Şiran Vakıfları (XIX. Yüzyıl Vakıf Muhasebe Defterlerine Göre)", *Gümüşhane Tarihi (25-26 Mayıs 2010)*, (ed. Bayram Nazır-Kemal Saylan), Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Gümüşhane 2016, ss. 424-433.

İran'ı Anadolu Alevîleriyle besleme politikasının bir sonucu olarak, Anadolu'dan İran'a Alevî göçleri yaşanırken, İran'dan Anadolu'ya da Sünnî göçleri başlamıştır²⁵.

934/1528'de Hz. İsa'nın Hz. Muhammed'den üstün olduğunu iddiâ ettiği için idam edilen Molla Kabız'ın İran menşeli fikirlere sâhip olması da, kesin olmamakla birlikte Anadolu'daki Safevî propagandasıyla irtibatlı bir durumu akla getirmektedir. 984/1576'ya gelindiğinde propagandaların hâlâ devam ettiği anlaşılmaktadır²⁶.

Uzun yıllar tekrarlanan ve 1015-1018/1606-1609 yıllarında Kuyucu Murad Paşa'nın sert tedbirleriyle etkilerini kaybeden Celâlî isyanlarının ardından İran'la normalleşme ancak IV. Murad'ın Revan (1045/1635) ve Bağdat (1048/1638) seferlerinden sonra imzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşması (1049/1639) ile mümkün olabilmektedir. Belki de bu normalleşmenin bir sonucu olarak, kendisinin Ahmed Yesevî soyundan geldiğini söyleyen Evliyâ Çelebi, 1057/1647 yılında Tebriz'e dönen Safevî elçisine refakat ederken, yolu Gümüşhane'ye de uğramış, Kâtip Çelebi de (ö. 1067/1657) *Cihan-nümâ*'sında şehrin mâmur bir şehir olduğunu beyân etmiştir²⁷.

2. Modern Çağda Sünnî İtikadın Korunması Gayretinin Bir Örneği Olarak Hâlidî-Nakşî Gümüşhânevî Dergâhı

Gümüşhâne'nin tasavvuf sahasında yetiştirdiği en meşhur kişi, kuşkusuz Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî'dir. Daha derinlemesine incelemelerin gerekliliğinden söz etmek mümkün olmakla birlikte, Gümüşhânevî ve dergâhı hakkında yapılan çalışmalar, bu dergâhın siyâsetle tasavvufun kesiştiği noktadaki faaliyetleri hakkında fikir vermeye yeterlidir. Ancak öncelikle Gümüşhânevî Dergâhı'nın bağlı olduğu Hâlidîyye kolunun konjonktürel durumuna göz atmak yararlı olacaktır²⁸.

Hâlidîyye kolu Yeniçeriliğin kaldırıldığı, bu askerî kurumun mânevî arka planını oluşturan Bektâşiyye tarikatının da yasaklandığı 1241/1826 yılında Anadolu'ya ve İstanbul'a girmiştir. Osmanlı Devleti tarafından XV ve XVI. yüzyıllarda Şiîleşen Safevî hareketine karşı bir denge unsuru olarak değerlendirilmek istenilen Bektâşiyye'nin XVIII. yüzyıldan itibaren devlet nazarında bir problem olarak görülmeye başlanmasına paralel olarak devletin bir yandan kendisine destek veren, diğer yandan Sünnî inançlarına sıkı sıkıya bağlı olan hareketlere alan açtığı gözlenmektedir. Nitekim Bektâşiyye'nin askerî rolünün Mevlevîyye'ye verilmesi, kışla dışındaki Bektâşi tekkelerinin ise Anadolu'ya yeni

²⁵ Nakş-bendiliğin Safevî baskısı altında kalması için bk. Hamid Algar, *Nakşibendilik*, trc. A. Cüneyd Köksal, İnsan Yayınları, İstanbul 2007, ss. 161-215; Itzhak Weismann, *Nakşibendilik*, trc. İrfan Kelkitli, Litera Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 109; Dina Le Gall, *Bir Süfî Kültürü Olarak Osmanlı'da Nakşibendilik (1450-1700)*, trc. İrfan Kelkitli, Litera Yayıncılık, İstanbul 2016, ss. 56-64.

²⁶ Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler-XV-XVII. Yüzyıllar-*, Timaş Yayınları, İstanbul 2016, s. 393 vd.; İlyas Üzüm, "Molla Kabız", *DİA*, XXX, 254-255.

²⁷ krş. Mücteba İlgürel, "Evliyâ Çelebi", *DİA*, XI, 530; Tuncel, 274.

²⁸ Hâlidîyye için bk. Hamid Algar, "Hâlidîyye", *DİA*, XV, 295-296; Süleyman Uludağ, "Hâlidîyye (Anadolu'da Hâlidîlik)", *DİA*, XV, 296-299. Hâlidîyye kolunu da konu edinen arşiv kayıtlarına dayalı bir çalışma için bk. Rüya Kılıç, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Süfî Geleneğinin Taşınıcıları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2009.

gelen ve Sünnî îtikadına bağlı olduğu bilinen Nakş-bendî/Müceddidî Hâlidîyye tarikatına bırakılması, devletin XV ve XVI. yüzyıllarda olduğu gibi, zaman zaman sert tedbirlere başvurulmakla birlikte, kendi varlığını koruma sâikiyle hareket etmesinin bir sonucu olarak görülebilir²⁹. Ancak, modern düşüncenin İslâm dünyasına etki etmesiyle geleneksel yapılar içerisinde oluşmuş serbest hareketlerin tepki almasına sebep olan ve devleti de aşan derin bir dalganın siyâsî aklın kararlarına etki ettiğinden söz edilebilmesi de mümkündür³⁰. Öte yandan tarihin bir cilvesi olarak, XV. yüzyılda Safevîlerin Amu Derya ötesinde sıkıştırdığı Nakş-bendîyye, yine II. Bâyezid'in Safevîlere karşı bir denge unsuru olarak değerlendirilmek istediği Bektâşîyye'nin devlet için bir mesele haline gelmesi sonucunda onun yerine ikame edilmeye çalışılıyordu³¹.

Yeniçeriliğin kaldırılmasının etkilerinin geçmesinin ardından, Bektâşîlerin yeniden itibarlarını kazanmaya yönelik faaliyetlerinden ve Bektâşîlere sempatiyle yaklaşarak bu harekete îade-i itibar kazandırmaya gayret eden Abdülmecid ve Abdülaziz gibi padişahların girişimleriyle bu konuda belli bir mesafenin alınması mümkün olabilmektedir. Bu cümleden olmak üzere Abdülmecid döneminde 1833 yılından itibaren Bektâşîlik üzerindeki baskılar azaltılmış, Abdülaziz döneminde (1861-1876) Bektâşîlerin îade-i itibarları sağlandıktan başka, 1867'den itibaren temel eserleri yayınlanmaya başlamıştır. 1870 yılında Karaağaç Tekkesi'nin, 1874 yılında Mehmet Necip Baba tarafından Eyüp Karyağdı Baba Dergâhı'nın açılması da göstermektedir ki, yasağın ardından elli yıl geçmeden Hacı Bektaş Dergâhı başta olmak üzere diğer Bektâşî tekkelerinin onarılması yanında, Dersaadet ve diğer merkezlerde Bektâşî tekkelerinin yeniden açılması da sağlanmıştır³².

Anadolu'da yaygınlaşmaya başladığında ilk olarak Bektâşî tekkelerine yerleştirilen Hâlidî şeyhleri de zaman zaman devletin takibi ve sürgün cezalarına uğramakla birlikte, önemli ölçüde Osmanlı siyâsî irâdesiyle uyum içerisinde olmayı tercih etmişlerdir³³. Sülûkünü Ahmed Ervâdî'nin (ö. 1275/1858) elinde tamamlamış bulunan Gümüşhâneli Ahmed Ziyâeddin tarafından teşekkül ettirilen Gümüşhânevî Dergâhı da bu kolun en önemli alt kollarından birini oluşturmaktadır. 1228/1813 yılında Gümüşhâne'de doğmuş bulunan Ahmed

²⁹ Kılıç, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Sufî Geleneğinin Taşıyıcıları*, 53-85. Bektâşî idam ve sürgünleri için bk. Fahri Maden, *Bektâşî Tekkelerinin Kapatılması (1826) ve Bektâşîliğin Yasaklı Yılları*, TTK, Ankara 2013, ss. 85-104. Arşiv kayıtlarına dayalı çalışmalar, Hacı Bektaş Dergâhı'ndaki Bektâşî şeyhinden Nakşî olmaları, tashih-i îtikad etmeleri ve Nakşî âyini yapturmaları sözünün alındığını da ortaya koyar. bk. Kılıç, 46.

³⁰ Butrus Abu Manneh, Bektâşîliğin yasaklanmasının ânî bir kararla ortaya çıkan bir sonuç olmayıp, "*Osmanlı yönetiminin dinî ve kültürel önceliklerinde zamanla ortaya çıkan bir değişimi ifâde ettiği*" görüşündedir. bk. Butrus Abu Manneh, "1826'da Nakşibendî-Müceddidî ve Bektâşî Tarikatları", (trc. Ş. Tufan Buzpınar), *Tarihî ve Kültürel Boyutlarıyla Türkiye'de Alevîler Bektâşîler Nusayrîler*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1999, ss. 113-114. Bu tespit haklı olmakla birlikte, Osmanlı entelektüel dünyasının karşısına çıkan modern düşüncenin, İslâm ve Batı arasında bir hesaplaşmayı ve bu çerçevede geleneksel yapıları sorgulamayı icbâr etmiş olma ihtimali göz ardı edilmemesi gereken bir husustur.

³¹ Bu hususa Abu Manneh de dikkat çeker. bk. Abu Manneh, "1826'da Nakşibendî-Müceddidî ve Bektâşî Tarikatları", 116. Ayrıca bk. "Hâlidîliğin Yükselişine ve Gelişmesine Yeni Bir Bakış", *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler: Kaynaklar-Doktrin-Âyin ve Erkân-Tarikatlar-Edebiyat-Mimari-İkonografi-Modernizm*, ed. Ahmet Yaşar Ocak, TTK, Ankara 2005, ss. 287-291.

³² Bektâşî tekkelerinin yeniden faaliyetlerine başlamaları için bk. Kılıç, 47 vd.; Maden, 205-220.

³³ Kılıç, 56-66, 76-80.

Ziyâeddin Gümüşhânevî, doğduğu ili küçük yaşında terk etmiş, önce Trabzon, sonra İstanbul'da tahsil hayatına başlamıştır³⁴.

Dergâhın, 1859'da teslim olana kadar Ruslara karşı bağımsızlık mücadelesi veren bir başka Nakş-bendî mensûbu olan Şeyh Şâmil'le de alâkaları olmuştur³⁵. Şâmil'in 1859'da teslim olduktan on yıl sonra, 1869'da hacca gitmeden önce İstanbul'a uğradığında³⁶, Gümüşhânevî ile görüşmüş olması da ihtimâl dâhilindedir. Bundan sekiz yıl sonra, Gümüşhânevî bizzat kendisi de 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda ileri yaşına rağmen, Trabzon üzerinden Kars'a geçmek sûretiyle Kafkas cephesinde savaşmıştır³⁷.

Gümüşhânevî'nin sürekli olarak Ehl-i Sünnet inancını savunması, hadis, kelâm, fıkıh ve tasavvufa dair eserlerinde âdetâ önceki tüm sahih gördüğü mîrâsı derleme gayreti içerisinde olması dikkat çekicidir. Hatta Ehl-i Sünnet itikadını savunmak için kaleme aldığı *Câmi'ü'l-mütün* adlı eserinde bu konuyu vurgularken, *Kitâbü'l-'abîr fi'l-ensâri ve'l-muhâcir* adlı eserinde de Ensâr ve Muhâcirlerin hicret konusundaki uygulamalarına yer vermesi de Ehl-i Sünnet'in hassâs olduğu Sahâbe'ye hürmet konusunu hatırlatıcı mâhiyettedir³⁸.

Gümüşhânevî'nin Ehl-i Sünnet vurgusu İran Şahı Nâsiruddin tarafından teşvik edilen 1870 Şîî propagandasıyla beraber düşünüldüğünde farklı bir anlam kazanmaktadır. XV ve XVI. yüzyıllarda Safevî Şia propagandası etkisi altında kalan Anadolu ve Gümüşhane, bir sonraki başlık altında görüleceği gibi, XIX. yüzyılda daha büyük bir tehlike olan Batı sömürgeciliği ve uzantısı olan Hıristiyanlık propagandasına mârûz kalmıştı. Hatta bundan da ötede, 1829 Rus istilâsı tehlikesinden başka, **93 Harbi** olarak bilinen Osmanlı-Rus savaşıyla doğudan gelen fiilî bir işgal tehlikesi yanında, yeniden Şia propagandasına muhâtab olmuştu. Gümüşhânevî bütün bu girişimlere karşı hem ekonomik, hem kültürel ve ilmî mücadelesi yanında, gerektiği zaman fiilî cihada katılmaktan da geri durmamıştı.

Özellikle Karadeniz bölgesinde Nakş-bendî kültürü içerisinde bir medrese-tekke damarının oluşmasında önemli katkıları olan Gümüşhânevî, ekonomik hayatın güçlendirilmesi için de dergâh mensupları arasında *avâriz* adıyla

³⁴ Hakkında bk. İrfan Gündüz, *Gümüşhânevî Ahmed Ziyâüddîn (K. S.) Hayatı-Eserleri-Tarikat Anlayışı ve Hâlidîyye Tarikatu*, İstanbul 2013; a. mlf., "Gümüşhânevî, Ahmed Ziyâeddin" *DİA*, XIV, 276-277.

³⁵ bk. Mustafa Budak, "Şeyh Şâmil", *DİA*, XXXIX, 68-69. 1876 yılında Ömer Ziyaeddin Dağıstânî'nin Gümüşhânevî'ye intisâbından evvel, Osmanlı-Rus Savaşı'nda Şeyh Şâmil'in oğlu Gazi Mehmed Paşa komutasındaki ordunun emrinde Ruslara karşı savaştığı da bilinmektedir. bk. Gündüz, *Gümüşhânevî*, 149; Yusuf Ziya Binatlı, "Dağıstânî, Ömer Ziyaeddin", *DİA*, VIII, 406; Budak, 69. Hatta Şâmil'in muhtemel bir Osmanlı-Rus savaşında Rus yığınağını önlemeye çalıştığı, bu amaçla 1853 yılında Tiflis'e ulaşma gayreti içinde olduğu da belirtilir. bk. Budak, 68-69.

³⁶ bk. Budak, 68-69.

³⁷ Gündüz, *Gümüşhânevî*, 75-76. Gümüşhane Ruslarla yapılan 1829 savaşıdan da etkilenmiştir. bk. Tuncel, 274. Bu tarihin, Yeniçeriliğin kaldırılmasından çok kısa bir süre sonra olması da dikkat çekicidir.

³⁸ Gündüz, *Gümüşhânevî*, 127-135. *Câmi'ü'l-mütün*'de karşı çıktığı ve en geniş verdiği akımlardan biri, Safevîlerle sıkı ilişkiler içinde olan Râfıza'dır. bk. Kıyasettin Koçoğlu, "Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî'nin İslâm Mezheplerine Bakışı", *I. Uluslararası Ahmed Ziyüddin Gümüşhânevî Sempozyumu (03-05 Ekim 2013) -Bildiriler Kitabı-*, (ed. İ. Günaydın-A. Kuzudişli-A. Çatak), Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2014, ss. 757-774.

yardımlaşma ve borç sandıkları kurarak âtil menkul servetleri ekonomiye kazandırmış, toplanan parayla bir matbaa kurarak kitaplarını ücretsiz dağıtmıştır. Aynı sandıktan tahsis edilen 500 altınlık vakıflar yoluyla İstanbul, Bayburt, Of ve Rize’de dört büyük kütüphane kurdurarak kültür hayatımızı beslemeye çalışmıştır³⁹.

1311/1894 İstanbul’da vefât eden Gümüşhânevî, yetiştirdiği çok sayıda halife ile mektebinin geniş bir coğrafyada yaygınlık kazanmasını sağlamıştır⁴⁰. Karadeniz’den Trakya’ya, Ege’den Orta ve Doğu Anadolu’ya Anadolu’nun pek çok iline halife göndererek Gümüşhânevî Dergâhı’nın şubelerinin açılmasına vesile olmuştur. Hatta Kazan, Volga-Ural bölgelerine kadar uzanan bir Gümüşhânevî çemberinden söz edilebilir⁴¹. Hayli bereketli faaliyetlere imza atmış bulunan Gümüşhânevî Dergâhı mensuplarından Safranbolulu İsmail Necati Efendi’nin torunu Sabri Fehmi Ülgener büyük iktisat tarihçilerimizden biri olarak ün kazanırken, Gümüşhânevî Dergâhı meşâyihından Mehmet Feyzi Efendi büyük düşünürümüz Nureddin Topçu’yu mânen besleyen Abdülaziz Bekkine’yi yetiştirmiştir⁴². Yine Feyzi Efendi tarafından yetiştirilen Bursalı Mehmed Zâhid Kotku da ekonomik ve siyâsî etkileriyle günümüze kadar gelen Millî Görüş Hareketi’nin mânevî arka planında yer almıştır⁴³.

Gümüşhaneli şeyhlerin uluslararası siyasetteki faaliyetlerinin örneklerinden de söz edilmektedir. Bunlar arasında, Şiran’dan Çorum’a göç eden

³⁹ Gündüz, “Gümüşhânevî, Ahmed Ziyâeddin”, 276. Kütüphaneler hakkında bk. Dündar Alikılıç, “Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî ve Kurduğu Kütüphaneler”, *Hidayet Yavuz Nuhoglu Armağanı*, haz. İ. Keskin-M. H. Kutluoğlu-S. S. Kurbanoglu, İstanbul 2009, ss. 51-63. Rize Kütüphanesi ve mütevellisi için bk. İsmail Kara, *Gümüşhaneli Halifelerinden Şeyh Osman Niyazi Efendi ve Güneyce-Rize’deki Tekkesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2009. Dergâhın faaliyetleri hakkında toplu bir bilgi için bk. Süleyman Zeki Bağlan, “Gümüşhânevî Dergâhının Aksiyonu”, *Doğumunun 200. Yılı Hatırasına Uluslararası Gümüşhânevî Sempozyumu (1-2 Haziran 2013)-Bildiriler-*, (ed. Hür Mahmut Yücer), Bağcılar Belediyesi, İstanbul 2014, ss. 104-109.

⁴⁰ bk. Mustafa Kara, “Ahmed Ziyâüddin Gümüşhânevî’nin Halifeleri”, *Ahmed Ziyâüddin Gümüşhânevî Sempozyum Bildirileri*, Seha Neşriyat, İstanbul 1992, ss. 121-129; Abdurrahman Memiş, “Hâlidiliğin Anadolu’da Yayılmasında Gümüşhânevî’nin Halifeleri”, *Doğumunun 200. Yılı Hatırasına Uluslararası Gümüşhânevî Sempozyumu 1-2 Haziran 2013*, ed. Hür Mahmut Yücer, Bağcılar Belediyesi, İstanbul 2014, ss. 454-465. Ayrıca bk. Gündüz, *Gümüşhânevî*, 141-166. Gümüşhânevî halifeleri hakkında bir derleme için bk. Hülya Yılmaz, *Dünden Bugüne Gümüşhânevî Mektebi*, Seha Neşriyat, İstanbul 1997. Bu halifeler içinde bilinen tek Gümüşhaneli Mustafa Efendi’dir. bk. Mustafa Fevzi Efendi, *Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî Menkıbeleri*, haz. Tahir Hafizoğlu, İnsan Yayınları, İstanbul 2010, s. 234.

⁴¹ Volga-Ural bölgesinde bir Gümüşhânevî halifesi olan Şeyh Zeynullah Resulev adıyla da bilinen Zeynullah Resûlî (ö. 1917) için bk. Kılıç, *Osmanlı’dan Cumhuriyete Sufî Geleneğin Taşıyıcıları*, 86; İbrahim Maraş, “Zeynullah Resûlî”, XLIV, 372-373. Bu maddedeki bir pasajı hem Gümüşhânevî Dergâhı’nın Rusya’daki tesirini göstermesi, hem de yukarıda zikredilen modern gelişmelerin geleneksel serbest yapıları sorgulamaya icbâr etmesi açısından zikretmek yararlı olacaktır: “Zeynullah Resûlî, bir ilim adamı ve tarikat şeyhi sıfatıyla Rusya müslümanları üzerinde derin iz bırakmış önemli bir şahsiyettir. Medresesinde yetişen öğrencileri imam, müderris ve muallim olarak Rusya’nın çeşitli bölgelerine göndererek eğitime büyük hizmette bulunmuştur. İdil-Ural bölgesinin yanı sıra Kazak ve Kırgız bölgelerinin en uzak yerlerinden bile her yıl 100’den fazla öğrenci Resûliye Medresesi’ne gelip eğitim görmüştür. Keşşâf Tercümânî adlı bir yazar, ölümünün ardından yazdığı bir gazete makalesinde onun Kazak-Kırgız halkının eski dini inançlarından, örf ve âdetlerinden gelen bazı anlayışlarının yerine İslâmî unsurları yerleştirdiğini ifade eder. Çeşitli istismarcılardan dolayı ‘ışanlık’ (şeyhlik) müessesesine karşı çıkan veya tasavvufa hoş bakmayan aydın kesimin kanaatlerinin değişmesini sağlayan Zeynullah Resûlî ‘reşid mürşid’, ‘dinî ilimlere vâkıf bir âlim’ unvanlarıyla anılmıştır. İşanlara hoş gözle bakmayan Zeki Velidi Togan bile ondan övgüyle söz etmektedir.”

⁴² Bekkine için bk. Nihat Azamat, “Bekkine, Abdülaziz”, *DİA*, V, 365.

⁴³ Hakkında bk. Ersin Nazif Gürdoğan, *Görünmeyen Üniversite*, İz Yayıncılık, İstanbul 2000; Mahmut Esat Coşan, “Kotku, Mehmet Zahit”, *DİA*, XVI, 227-228. Ayrıca bk. Kılıç, *Osmanlı’dan Cumhuriyete Sufî Geleneğin Taşıyıcıları*, 130.

Hâlidî-Mekkî koluna mensup Şiranlı Hacı Mustafa Efendi'nin halifelerinden Torullu Hacı Osman Efendi'nin (ö. 1925 ?) Sultan Abdülhamid zamanında ihtilâf ve isyânı önlemek üzere aracı olarak Mekke şeriflerine gönderilmiş olduğu zikredilmekteyse de⁴⁴, bu hususun herhangi bir kitâbî kaynakla teyidi şimdilik mümkün olamamıştır.

3. Bir Nakş-bendî Entelektüelin Valilik Hatıraları: Mehmed Ali Aynî Şiran'da

Gümüşhane XIX. yüzyılın sonunda bir yabancı, XX. yüzyılın başında da bir yerli araştırmacı ve tasavvuf tarihçisini misafir etmiştir, ki yukarıda Safeviyye ile ilgili başlık altında bunların eserlerinden de faydalanılmıştır:

1. 1887 yılında İngiliz Edward G. Browne

2. 1912-1913 yıllarında sekiz ay Trabzon valisi olarak görev yapan Mehmed Ali Aynî⁴⁵.

İngiliz araştırmacı Edward Granville Browne, henüz genç bir asistan iken 1884 yılından itibaren İstanbul'da uzun bir süre kalmıştır. 1887 yılında Trabzon'dan gelerek Gümüşhane üzerinden İran'a geçerken henüz *A Literary History of Persia* adlı İran araştırmalarına dayalı eserini kaleme almamıştır. Bu seyahati sonrasında bu dört ciltlik eserini 1902 yılında yayınlamaya başlayacak ve 1924 yılında çıkan dördüncü ve son cildiyle bu eserin yayımı tamamlanacaktır. Tasavvuf araştırmalarıyla meşhur bir başka İngiliz olan Reynold Alleyne Nicholson'ın da hocası olan Browne, Türklere duyduğu sempati sebebiyle İrlandalı bir misyonerden Türkçe öğrenmiştir⁴⁶.

Ancak on dokuzuncu yüzyıl boyunca gelen tek yabancı seyyahın Browne olduğunu düşünmek aldattıcı olacaktır. On dokuzuncu yüzyıl başından 1919'a kadar 26 İngiliz, 10 Alman, 6 Fransız, 7 Amerikalı, 1 Rus seyyah geldiği tespit edildiğine göre, sözü edilen zaman diliminde Trabzon-Gümüşhane-İran hattının

⁴⁴ bk. Selami Şimşek, "Torullu Hacı Osman Efendi", *Gümüşhane'nin Kültür ve Sanat Hayatından 40 Biyografi*, ed. M. Muhsin Kalkışım-Kemal Saylan, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, İstanbul-Gümüşhane 2013, ss. 214-215. Kendisinin Nakş-bendî Mekkî koluna mensup Şiranlı Mustafa Efendi'nin (ö. 1323/1906 Medine) halifesi olduğu söylenir ve Mevlânâ Hâlid'e kadar olan silsilesi şöyle verilir: Mevlânâ Hâlid Bağdâdî-Abdullah Mekkî-Yahyâ Dağistânî-Şiranlı Mustafa Efendi-Torullu Hacı Osman Efendi. Mustafa Efendi için bk. Selami Şimşek, "Şiranlı Hacı Mustafa Efendi", *Gümüşhane'nin Kültür ve Sanat Hayatından 40 Biyografi*, ed. M. Muhsin Kalkışım-Kemal Saylan, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, İstanbul-Gümüşhane 2013, ss. 193-200. Arap isyanlarıyla ilgili bir çalışmada böyle bir hususa temâs edilmez. bk. Selçuk Günay, "II. Abdülhamid Döneminde Suriye ve Lübnan'da Arap Ayrılıkçı Hareketlerinin Başlaması ve Devletin Tedbirleri", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17 (28), (2007), ss. 85-97. Bu kolun Sivas'ta medfun İsmail Hakkı Toprak yoluyla Giresun ve Malatya'da etkin alt kolları da mevcuttur.

⁴⁵ Aynî'nin iki defa Trabzon valiliği yaptığı ve bu yılların 1879 ve 1881 olduğunu ifade eden görüş hatalıdır. Bu görüş için bk. Kemal Saylan, *Seyyahların Gözüyle Gümüşhane (Osmanlı Dönemi)*, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Gümüşhane 2016, s. 18. Aynî Mülkiye'yi 1888 yılında bitirdiğine göre, bu tarihlere Trabzon valiliği yapması mümkün değildir. İsmail Arar, "Aynî, Mehmet Ali", *DİA*, IV, 273. Kendisi hatıralarında Trabzon valiliğinin 28 Ağustos 1328/10 Eylül 1912'den 20 Mayıs 1329/2 Haziran 1913 tarihleri arasında gerçekleştiğini beyân eder. bk. Mehmet Ali Aynî, *Hatıralar*, haz. İsmail Dervişoğlu, Yeditepe, İstanbul 2009, s. 111.

⁴⁶ Süleyman Derin, *İngiliz Oryantalizmi ve Tasavvuf*, Küre Yayınları, İstanbul 2017, ss. 151-152. Browne için bk. Tevfik Rüştü Topuzoğlu, "Browne, Edward Granville", *DİA*, VI, 336-337. Gümüşhane'ye ziyareti için bk. Saylan, 25.

sömürgecilik faaliyetlerinde bulunan ülkelerin seyyahlarının ilgisine konu olduğunu söylemek zor olmasa gerektir. Bu seyyahların önemli bir bölümünün asker, din adamı, misyoner ve gazeteci olması da bu kanaati pekiştirmektedir. Ayrıca gelen yabancı seyyahlar arasında belli sayıda da olsa jeolog, coğrafyacı, arkeolog, mimar, mühendis ve doğa bilimci bulunması da bölgenin çok boyutlu incelemelere konu olduğunu göstermektedir⁴⁷.

Şu halde XV ve XVI. yüzyıllarda Safevî tarikatının Şîî propagandası tehlikesi altında kalmış bulunan Karadeniz ve Doğu Anadolu'nun kesişme noktasındaki Gümüşhane'nin, XIX ve XX. yüzyıllarda da sömürgecilik emellerine ve bunun bir uzantısı olan misyonerlik faaliyetlerine mârûz kaldığı söylenebilir. İşte 1912 yılında Trabzon valiliğine atanan Mehmed Ali Aynî'nin konumuzla ilgili olarak ortaya çıkan en önemli yönlerinden biri misyonerlik faaliyetlerini tespit etmesi ve karşı tedbirler almasıdır⁴⁸.

Valiliğe atandığında Trabzon Lisesi'nde muallim olan İbrahim Alâaddin'in mektupla Süleyman Nazif'e Aynî'yi sorması üzerine Nazif'in verdiği cevap Aynî'nin vizyonu hakkında yeterince fikir vermektedir⁴⁹:

Artık Trabzon'a giderken kitab, kamus, ansiklopedi filân götürmenize lüzum yoktur. Valiye müracaat edebilirsiniz. O, vali değil, kütüphanedir.

Nitekim geriye kırk civarında tercüme ve telif eser bırakan Mehmed Ali Aynî'nin bazı eserlerine göz atmak, onun fikir dünyasının genişliğini göstermeye yetecektir:

1. *Nazarî ve Amelî İstatistik*, (Maurice Block'tan tercüme), 1306/1890.
2. *Küçük Umûmî Tarih*, (Ernest Lavisse'den tercüme), 1901 (haz. Metin Hasırcı, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2017).
3. *İlim ve Felsefe* (Charles Bourdel'den tercüme) 1331/1915.
4. *Târîh-i Felsefe*, 1330/1914 (haz. Yakup Yıldız, Çizgi Kitabevi, Konya 2016; sadeleştirme için bk. İrfan Görkaş, *Mehmet Ali Aynî'nin Darulfünun Felsefe Tarihi Üzerine Bir İnceleme*, Birleşik Yayınevi, Ankara 2012).
5. *Terbiyeye Ait Tatbikat İle Birlikte Rûhiyat Dersleri* (E. Ribaud'dan tercüme), 1331/1915.

⁴⁷ İngiliz seyyahların mesleklerine göre dökümü için bk. Saylan, 25. Alman seyyahların mesleklerine göre dökümü için bk. Saylan, 33. Fransız seyyahların mesleklerine göre dökümü için bk. Saylan, 36. Fransız seyyahlara 1711'de gelen bir adet din adamı dâhil değildir. Amerikalı seyyahların mesleklerine göre dökümü için bk. Saylan, 40. Gümüşhane'ye gelen Rus seyyah için bk. Saylan, 42-43.

⁴⁸ Aynî için bk. Ali Kemalî Aksüt, *Profesör Mehmed Ali Aynî Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1944; İsmail Arar, "Aynî, Mehmet Ali", *DİA*, IV, 273-275; Abamüslim Akdemir, *Mehmed Ali Aynî'nin Düşünce Dünyası*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997; Harun Özkan, *Mehmet Ali Aynî Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 1995.

⁴⁹ Aksüt, 289. Süleyman Nazif'in Aynî'yi çok sevdiği, onunla sıklıkla yazışarak edebî, fikrî ve felsefî müzâkereler yaptığı konusu ve ilgili mektuplaşmalar için bk. *a.g.e.*, 177-254. Bununla beraber Aynî'nin hilâfetin kaldırılması, Arap alfâbesinin Türkçe'yi yeterince ifade edememesi gibi fikirleri, dönemin entelektüellerinden birinin fikir dünyasını ortaya koyması bakımından ilginçtir. bk. Kılıç, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Sufî Geleneğin Taşıyıcıları*, 127.

6. *Muallim-i Sâni Fârâbi*, 1332/1916.
7. *Ahlâk Dersleri*, 1927.
8. *Reybîlik, Bedbinlik, Lailahîlik Nedir*, 1927.
9. *Dârülfünûn Târîhi*, 1927.
10. *Türk Mantıkçıları*, 1928.
11. *Demokrasi Nedir*, 1938.
12. *Türk Ahlâkçıları*, 1939 (haz. İsmail Kara, Kitabevi, İstanbul 1992).
13. *Milliyetçilik*, 1944.

Aynî'nin tasavvuf sahasındaki çalışmaları ise şöyle sıralanabilir:

1. *Hüccetü'l-İslâm İmam Gazzâlî* (Carre de Vaux'nun *Gazzâlî*'sini örnek alarak) 1327/1909.
2. *Şeyh-i Ekber'i Niçin Severim*, 1339/1923 (Bu eser Ahmed Reşid Bey tarafından Fransızca'ya tercüme edilerek *La Quintessence de la Philosophie d'Ibn Arabi* adıyla 1935 yılında Paris'te yayınlanmıştır. Türkçe basımlar: haz. İsmail Kara, *İbn Arabî'de Varlık Düşüncesi* içinde, İnsan Yayınları, İstanbul 1992; haz. Hüseyin Rahmi Yananlı, Bedir Yayınevi, İstanbul 1995; haz. Hüseyin Rahmi Yananlı-İsmail Dervişoğlu-Emir Hüseyin Yiğit, Büyüyen Ay, İstanbul 2012).
3. *Tasavvuf Târîhi*, 1341/1925 (haz. Hüseyin Rahmi Yananlı, Kitabevi, İstanbul 1992; Büyüyen Ay, İstanbul 2017).
4. *Hacı Bayram Velî*, 1343/1927 (haz. Hüseyin Rahmi Yananlı, Akabe Yayınları, İstanbul 1986; Büyüyen Ay, İstanbul 2015).
5. *Abdülkâdir Geylânî*, Paris 1939.
6. *Türk Azizleri İsmail Hakkı Bursevî*, 1944 (1923'de Paris'te Fransızca olarak yayınlanmıştır).

Aynî'nin 1925 yılında kaleme aldığı *Tasavvuf Tarihi*, İslâm dışındaki medeniyetlerin mistik yaklaşımlarını ve İslâm mâneviyâtını konu alan özgün bir eserdir. Bu çerçevede Aynî, modern mânâda ilk tasavvuf tarihi kaleme alan müelliflerden biri, belki de birincisidir⁵⁰.

Aynî, tasavvufla sadece araştırmacı olarak ilgilenmemiş, Gümüşhânevî Dergâhı'yla Hâlidîlik ortak paydasında birleşen Nakş-bendî Kelâmî Dergâhı postnişini Esad Erbîlî'nin (ö. 1931) sohbetlerine de devam etmiştir. Metapsişik araştırmalara da ilgi duyan Aynî, 1925 yılında İstanbul'a gelerek Kelâmî Dergâhı'nda bu yönde araştırmalar yapan Danimarkalı psikolog Carl Vett'in Esad Erbîlî ile irtibatını sağlamış, aynı zamanda onunla metapsişik konularda da bilgi

⁵⁰ Tasavvufta dair kitap yazan bir diğer müellif de, aynı yıl *İlm-i Tasavvuf* adıyla benzer bir eseri yayınlanan Sadettin Nüzhet Ergun'dur.

alışverişinde bulunmuştur⁵¹. Bu bilgi alışverişleri, son dönem Osmanlı aydınının tasavvufî tecrübenin gözleme dayalı incelemeleri yolundaki perspektifini ortaya koymaktadır.

Böyle bir fikrî arka plana sâhip olan Aynî, 1913 yılında Karadeniz bölgesindeki yoğun misyonerlik faaliyetlerine karşı okullaşma oranını yükseltmek için ilkokulların sayısını artırarak tedbir aldığını kendisi de hatıralarında anlatmaktadır. Hâdisenin birinci derece şâhidi olarak kendisine kulak verelim⁵²:

Mülhakatı sık sık teftiş ediyordum. Hatta bir kere şu garip vaka ile karşılaştım: Gümüşhane'ye bağlı Şiran kasa[ba]sında bulunuyordum. Sokaktan geçen bir şahsın hali gözüme çarptı. Herifi nezdime getirttim. Üstünü ve çantasını arattım. Neler çıktı biliyor musunuz? Müslümanların Hıristiyan olmaları için yazılmış propaganda broşürleri... Meğer bu herif Türk köylerini dolaşıyor, halkı tanassur ettirmeye [İslâm'ı bırakıp Hıristiyanlığa geçirmeye] çalışıyormuş! Hatta yaptığım tahkikat neticesinde birkaç şahsı kandırmaya muvaffak olduğunu da öğrendim.

Onun bu cüret ve çirkin harekâtının tek sâiki bence halkın cehâleti idi. Bu havâlide, Maçka kazasında elliden fazla ilkokul açarak, hiç olmazsa yetişen nesilleri mümkün merteye kör ve cahil olmaktan kurtarmaya çalıştım.

1896 yılında başladığı memuriyet ve idarecilik hayatını 1913'te İttihad ve Terakkî yönetimiyle ters düşmesi sebebiyle Trabzon valiliğinden emekli edilerek sonlandırmak zorunda kalan Aynî'nin, bundan sonra kendisini tamamen eğitim, öğretim ve fikir hayatına vermiş olduğu anlaşılmaktadır. Trabzon valiliğinden ayrılırken, yeni gelecek vali olan Samih Rifat'a verdiği muhtıradaki temel amacının irfânen yükselmenin ve müslümanları dînen birleştirecek bir eğitim modelinin (*maarif*) peşinde olduğunu açıkça beyân etmiş, bu çerçevede bölge hakkında da bazı bilgiler vermiştir. Meselâ Kelkit, Şiran ve Torul'un en geri kalmış yerler olduğunu, Maçka'da da çok sayıda manastır ve kilise bulunmasından dolayı buradaki müslümanların himâyeye muhtaç bulunduğunu ifâde etmiştir⁵³.

1913 yılında başlayan eğitim-öğretim hizmetlerinden 1935'deki ikinci emekliliğine kadar Cumhuriyet döneminde de ateist ve nihilist akımlara karşı dînî

⁵¹ Aynî'nin Nakşî olduğu Sâdık Vicedânî tarafından da zikredilir. bk. Sâdık Vicedânî, *Tarikatlar ve Silsileleri (Tomar-ı Turûk-ı Aliyye)*, haz. İrfan Gündüz, Enderûn Kitabevi, İstanbul 1995, ss. 178-179. Aynî'nin Carl Vett ve Esad Erbilî ile ilişkileri için bk. Carl Vett, *Kelâmî Dergâhından Hatıralar*, trc. Ethem Cebecioğlu, Ankara 1993 (yeniden basımı için bk. *Dervişler Arasında İki Hafta*, trc. Ethem Cebecioğlu, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2002). Aynî hakkındaki eserini 1944 yılında yayınlayan Aksüt, Aynî'nin Vett ile ilişkisine genişçe yer verirken (326, 331), Esad Erbilî ile irtibatına pek temâs etmez. Şeyhin Menemen Olayıyla irtibatlandırılarak tutuklanmış olması ve oğlu dâhil on iki mürîdinin idam edilmesi sebebiyle bu konuya temâs etmekten imtinâ etmiş olduğu düşünülebilir.

⁵² Mehmed Ali Aynî, *Hatıralar*, 110-111. Aynî'nin bu hatıralarında yetişme yıllarından felsefe çalışmalarıyla Darülfünûn'a geçtiği 1914 yılına kadarki hayatı hakkında bilgiler vardır. Aynı hâdiseye için ayrıca bk. Aksüt, 307. Aksüt, yakalanan misyoner hakkında daha fazla ayrıntı verir. Buna göre yakalanan kişi aslında İstanbul Fincancılar Yokuşu'nda çerçilik yapan bir Ermeni'dir. Din aşkına bakılarak Bible House tarafından Gümüşhane'de Hıristiyanlığı yaymakla görevlendirilmiştir. Yakalandığında çantasından Türk köylülerine dağıtılmak üzere İnciller, Emsâl-i Süleymanlar, Zeburlar ve bazı mektuplar çıkmıştır. Kendisinin zaman zaman Trabzon'daki Protestan misyonerine rapor verdiği tespit edilmiştir.

⁵³ Aksüt, 298-299.

tedrisatın önemini vurgulayarak yüksek seviyede din eğitim ve öğretimini yaygınlaştırmak amacıyla İlahiyat Fakültelerinin açılmasına gayret göstermiştir⁵⁴. Avrupa ve Amerika'da felsefe ve düşünce hayatı ile ilgili pek çok toplantıyı takip etmiştir. Geçirdiği bir ameliyattan ardından 1945 yılında vefat etmiştir.

Sonuç

Bir geçiş noktası olan Gümüşhane, bir tarım ve maden kenti olması yanında, ticâret, siyâset ve kültürün geçiş noktalarından da birini oluşturmaktadır. Karadeniz'in doğu yoluyla Erzurum'a üzerinden İran'a, Sivas üzerinden Suriye ve Irak'a bağlayan yolların geçiş noktasında Erzincan, Bayburt, Giresun ve Trabzon'la bağlantılı bir kent olması stratejik değerini yükseltmektedir.

Timur Devleti'nde tutunamayan Hurûfîler başta olmak üzere, sapkın dînî hareketlerin XV. yüzyıldan itibaren Anadolu'da boy göstermesiyle de irtibatlı olarak Şiîliği benimseyen ve bunu bir devlete dönüştürme idealine sâhip olan Şeyh Cüneyd ve ona bağlı Safevîlerin bu coğrafyayı kendileri için elverişli bir zemin olarak görmüş olmaları mümkündür. Bu çerçevede Şeyh Cüneyd'in Babâî çevrelerinin torunları, Şeyh Bedreddin taraftarları, Anadolu'da kalmış olan Hurûfîler gibi Osmanlı siyâsî irâdesiyle problemlî çevrelerle işbirliği yaparak hedefine ulaşmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Bu çerçevede Osmanlı'yla karşı karşıya gelmesi muhtemel olan ve daha sonra da karşı karşıya gelen Ak Koyunlularla birlikte hareket etmesi de aynı hedefe yöneliktir. Bu çerçevede Safeviyye'nin şeyhlikten şahlığa geçiş aşamasında Şeyh Cüneyd'in Trabzon'dan Diyarbakır'a geçerken uğrayarak taraftar aradığı merkezlerden birisinin de Gümüşhane ya da Şiran olduğu anlaşılmaktadır.

Safevî tehlikesine karşı Osmanlı'nın aldığı tedbirler arasında II. Bâyezid, Yavuz ve Kanûnî dönemlerinde açılan tekkeler, kültürel tedbirler olarak sayılabilir. Ancak Safevîler karşısına Osmanlı siyâsî irâdesi tarafından çıkarılan Bektâşî, Halvetî, Nakşî ve Mevlevî tarikatlarına ait tekkelerden Gümüşhane'de olduğu bilinen herhangi bir tekke yoktur. Buna karşılık merkezi Giresun ilinde bulunan ve muhtemelen Abdâlân-ı Rûm'a ait olan Çağıranganlı zaviyelerinin Yavuz da dâhil, Osmanlı padişahları tarafından Safevî etkisine karşı yapılandırıldığı anlaşılmaktadır. Daha sonra Gümüşhane'nin Kelkit, Şiran, Tekke Köyü gibi çeşitli beldelerinde bu dergâhın şubelerine ek olarak, çoğunluğu Kelkit'te olmak üzere toplam kırk kadar tekkenin aynı sebeple hizmete açılmış olması kuvvetli ihtimal olarak gözükmektedir.

Safevîlerin İran'a Anadolu'dan göçü teşvik ederek tebâ edinme politikalarıyla Gümüşhane'nin de içinde bulunduğu pek çok ile bağlı köylerdeki çift bozma olayları arasında anlamlı bir ilişki olduğu anlaşılmaktadır. Bu çift bozma olaylarını durdurmaya yönelik politikaların arzu edilen sonucu vermediği daha önce tespit edilmiştir. Bununla birlikte, Kanunî'nin Süleymaniye bölgesine yaptığı yatırımlar, Gümüşhane'de bu dönemde ilk defa para basılmaya başlanması ve bu faaliyetlerin sonraki dönemlerde de devam etmesi, bölgenin sosyal ve

⁵⁴ İlahiyat Fakülteleriyle ilgili bir yazısı için bk. Aksüt, 368-374.

ekonomik yapısında bir rahatlama meydana getirmiş olmalıdır. Evliyâ Çelebi'nin, 1647 yılında ülkesine dönüş yolunda İran elçisine refâkat edişinden anlaşıldığı kadarıyla, İran Safevî Devleti'yle herhangi bir problem kalmamış olduğu, dolayısıyla 1639'da imzalanmış bulunan Kasrîşirin Anlaşması'nın siyâsî barış hedefine ulaştığı söylenebilir. Gerek Evliyâ Çelebi ve gerek Kâtip Çelebi'nin Gümüşhane'yi mâmur bir bölge olarak tasvir etmeleri de bu ekonomik rahatlığın uzun bir süre devam ettiğini göstermektedir. Ancak Aynî'nin Kelkit, Şiran ve Torul'un geri kalmış bölgeler olduğunu beyân etmesi, Gümüşhane'ye hâkim olan refahın bugünkü ilçelere şâmil olmadığını ortaya koymaktadır.

XVIII. yüzyıla gelindiğinde Gümüşhane içinde doğan bir Nakş-bendî şeyhinin, bir yandan ekonomik, bir yandan kültürel, diğer yandan da fiilî mücadelesiyle karşılaşmaktadır. Bu yüzyılda Şia propagandası yeniden gündeme gelmiş, ama daha çok Batı işgalciliği tehlikesi ve bunun uzantısı olan misyonerlik faaliyetleri ortaya çıkmıştır. On dokuzuncu yüzyılda pek çok Batılı seyyahın bölgeye gelmesi, bunlar arasında mimar, mühendis, doğa bilimci yanında en çok asker, gazeteci, din adamı ve misyonerin bulunması, bölgenin kültürel ve siyâsî yapısının çözümlenmesi, ekonomik potansiyelinin tespit edilerek, dînî eğilimlerinin Hıristiyanlığa yönlendirilmesi yoluyla sömürgeciliğin kolaylaştırılması hedefiyle alâkalıdır. Yirmiden fazlası İngiliz olmak üzere, Fransız, Alman, Amerikalı ve Rus seyyahların bölgeye ziyaretleri boşuna değildir. Ancak bu yabancı kol kuvvetlerinin kendi aralarında da çekişmeler olduğu söylenebilir.

Bu vasat göz önüne alındığında, vaktiyle (XV. yüzyılda) İran'da Safeviyye'nin sıkıştırdığı Sünnî tarikatlardan Nakş-bendiyye'nin 1826'da Anadolu'ya farklı bir kolu olan Hâlidîyye ile geliş farklı anlamlar kazanmaktadır. Esasen modernleşme hareketlerinin geleneksel dînî yapıyı sarsmaya başladığı, serbest dînî ve tasavvufî yorumların İslâm dünyasının pek çok bölgesinde bu yenileşmeyle çatışmaya başladığı bu dönemde, Hâlidîliğin Ehl-i Sünnet portresi ortaya koyması bazı bölgelerde tasavvuf düşüncesine karşı gelişen olumsuz tutumlarda kırılmaya sebep olmuştur. Volga-Ural bölgesindeki Gümüşhanevî şeyhi Zeynullah Resûlî, bunun en uzaktaki örneğini oluşturmaktadır.

Bütün bu hususlar bir arada düşünüldüğünde, Gümüşhânevî Dergâhı'nın hem doğudan, hem de batıdan gelen, siyâsî zeminle de beslenen kültürel tehditlere karşı bir kalkan olma durumundan söz edilebilir. Şu farkla ki, geçmişte bir Türk tarîkatı eliyle doğudan gelen Şîî propagandası tehlikesi daha güçlü iken, XIX. yüzyılda Batı dünyasından gelen tehlike daha güçlü dalgalar oluşturmaktaydı. Ayrıca geçmişte II. Bâyezid tarafından güçlendirilen Bektâşilik tarikatının da Osmanlı Devleti için bir gaile haline gelmesi karşısında Gümüşhânevî, alternatif bir tarikat olarak düşünülen Nakşî-Hâlidî kolunun etkin bir temsilcisi sıfatıyla İslâm dünyasının her yanında faaliyet göstermiştir. Kendisi siyâsetle doğrudan ilgilenmemekle beraber uluslararası siyâset etkisi altında vuku bulan durumlarda –fiilen askerî mücadele de dâhil olmak üzere- aktif olmuştur. Bu mücadelelerde Gümüşhane'den ziyâde Osmanlı ülkesi ve Gümüşhane'ye yakın bölgelerdeki sınır faaliyetleri önemli gözükmetedir.

Gümüşhânevî'nin hadis, fıkıh, kelâm ve tasavvuf konusundaki çabaları, mevcut tüm "sahih" bilgileri derleme yönünde tecellî etmiştir. Öte yandan onun Ehl-i Sünnet îtikadını savunması yanında ekonomik atılımları, kendisinden çok sonraki dönemde geleneğin siyâsî tezâhürü olan Millî Görüş çizgisinde sürdürülerek siyâsî bir kimliğe büründürülecektir. Dergâhın akademik ve fikrî hayatımızdaki tesirlerine de Nurettin Topçu ve Sabri Ülgener örnek verilebilir.

Gümüşhane 1887 yılında bir yabancı, 1912-1913 yıllarında da bir yerli tasavvuf araştırmacısını misafir etmiştir. İngiliz oryantalist Nicholson'ın hocası Browne, 1887 yılında Gümüşhane'den İran'a geçtikten sonra yaptığı araştırmalar sonucunda 1902-1924 yılları arasında yayınladığı *A Literary History of Persia* adlı eserinin son iki cildinde Safevîlerden de söz etmiştir.

Bu ziyaretçilerden yerli olanı Mehmed Ali Aynî 1925 yılında tasavvuf tarihi kaleme alan ilk Türk yazarlardan biridir. Dünyâ tarihinden istatistiğe, eğitimden felsefeye, ahlâktan tasavvufa hayli geniş bir perspektife sâhip bir vali olan Aynî, aynı zamanda kuvvetli bir şâir olan Kelâmî Dergâhu şeyhi Esad Erbilî'den feyz almış, Danimarkalı psikolog Carl Vett'in dergâh ziyaretinde de şeyhle aralarındaki irtibâtı sağlamıştır. Sekiz aylık Trabzon valiliği sırasında Şiran'da yakaladığı Hıristiyan propagandasına karşı okulları güçlendirerek halkın sağlıklı dînî ve dünyevî bilgiler edinmesini sağlamaya çalışmış, bu amaçla sonraları Cumhuriyet döneminde İlâhiyat fakültelerinin de açılmasına gayret etmiştir.

Tarihte tespit edilen bu girişimlerin benzerleri günümüzde de mevcuttur. Bunlara karşı geçmiş tecrübelerin tasnif edilerek günümüz birikimiyle güncellenmesi de günümüz entelektüellerinin ve siyâsî irâdesinin görevleri arasındadır.

BİBLİYOGRAFYA

ABU MANNEH, Butrus; "1826'da Nakşibendî-Müceddidî ve Bektaşî Tarikatları", (trc. Ş. Tufan Buzpınar), *Tarihî ve Kültürel Boyutlarıyla Türkiye'de Alevîler Bektaşîler Nusayrîler*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1999, ss. 113-127.

_____ ; "Hâlidîliğin Yükselişine ve Gelişmesine Yeni Bir Bakış", *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler: Kaynaklar-Doktrin-Âyin ve Erkân-Tarikatlar-Edebiyat-Mimari-İkonografi-Modernizm*, ed. Ahmet Yaşar Ocak, TTK, Ankara 2005, ss. 267-301.

_____ ; "Ahmed Ziyâeddin-i Gümüşhânevî ve Hâlidîyye Kolu", *Doğumunun 200. Yılı Hatırasına Uluslararası Gümüşhânevî Sempozyumu (1-2 Haziran 2013)-Bildiriler-*, (ed. Hür Mahmut Yücer), Bağcılar Belediyesi, İstanbul 2014, ss. 184-187.

AKDAĞ, Mustafa; *Türkiye'nin İktisâdî ve İçtimâî Tarihi*, TTK, II. cilt, Ankara 1971.

AKDEMİR, Abamüslim; *Mehmed Ali Aynî'nin Düşünce Dünyası*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997.

- AKSU, Hüsamettin; "Alî el-Âlâ", *DİA*, II, 381.
_____ ; "Fazlullah-ı Hurûfî", *DİA*, XII, 277-279.
_____ ; "Hurûfîlik", *DİA*, XVIII, 408-412.
- AKSÜT, Ali Kemalî; *Profesör Mehmed Ali Aynî Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1944.
- ALGAR, Hamid; *Nakşibendîlik*, trc. A. Cüneyd Köksal, İnsan Yayınları, İstanbul 2007.
_____ ; "Hâlidîyye", *DİA*, XV, 295-296.
- ALİKILIÇ, Dündar; "Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî ve Kurduğu Kütüphaneler", *Hidayet Yavuz Nuhoğlu Armağanı*, haz. İ. Keskin-M. H. Kutluoğlu-S. S. Kurbanoğlu, İstanbul 2009, ss. 51-63.
- AYNÎ, Mehmet Ali; *Türk Ahlâkçıları*, haz. İsmail Kara, Kitabevi, İstanbul 1992.
_____ ; *Hatıralar*, haz. İsmail Dervişoğlu, Yeditepe, İstanbul 2009.
_____ ; *Tasavvuf Târîhi*, haz. Hüseyin Rahmi Yananlı, Kitabevi, İstanbul 1992; Büyüyen Ay, İstanbul 2017.
_____ ; *Hacı Bayram Velî*, haz. Hüseyin Rahmi Yananlı, Akabe Yayınları, İstanbul 1986; Büyüyen Ay, İstanbul 2015.
- AZAMAT; Nihat; "Bekkine, Abdülaziz", *DİA*, V, 365.
- BAĞLAN, Süleyman Zeki; "Gümüşhânevî Dergâhının Aksiyonu", *Doğumunun 200. Yılı Hatırasına Uluslararası Gümüşhânevî Sempozyumu (1-2 Haziran 2013)-Bildiriler-*, (ed. Hür Mahmut Yücer), Bağcılar Belediyesi, İstanbul 2014, ss. 104-109.
- BİLGİN, A. Azmi; "Nesîmî", *DİA*, XXXIII, 5-6.
- BİNATLI, Yusuf Ziya; "Dağistânî, Ömer Ziyaeddin", *DİA*, VIII, 406-407.
- BOSTANCI, Harun; *Osmanlı Döneminde Doğu Karadeniz'de Kurulan Tekke ve Zaviyeler*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Elazığ 2007.
- BROWNE, Edward Granville; *A History of Persian Literature Under Tartar Dominion (A. D. 1265-1502)*, Cambridge 1920.
- BROWNE, Edward Granville; *A Literary History of Persia*, IV. cilt, Cambridge 1959.
- BUDAK, Mustafa; "Şeyh Şâmil", *DİA*, XXXIX, 68-69.
- COŞAN, Mahmut Esat; "Kotku, Mehmet Zahit", *DİA*, XVI, 227-228.
- ÇELENK, Mehmet; *16. ve 17. Yüzyıllarda İran'da Şîliğin Seyri*, Emin Yayınları, Bursa 2016.
- DEDEYEV, Bilal; "Safevî Tarikatı ve Osmanlı Devleti İlişkileri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sy. 1/5 (2008), ss. 205-223.

- DERİN, Süleyman; *İngiliz Oryantalizmi ve Tasavvuf*, Küre Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2017.
- EFE, Aydın; "Kelkit Kazası Vakıfları (XIX. Yüzyıl Vakıf Defterlerine Göre)", *Gümüşhane Tarihi (25-26 Mayıs 2010)*, (ed. Bayram Nazır-Kemal Saylan), Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Gümüşhane 2016, ss. 410-423.
- EKİNCİ, Mustafa; *Erdebil Tekkesi'nin Kuruluşu, Gelişmesi ve Anadolu'daki Dinî ve Siyasî Faaliyetleri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü basılmamış doktora tezi, Şanlıurfa 1997.
- EMECEN, Feridun M.; *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayını, İstanbul 2015.
- ERKAN, Ümit; *16. Yüzyılda Anadolu'da Kızılbaş Ayaklanmaları*, Araştırma Yayınları, Ankara 2016.
- FATSA, Mehmet; *Tasavvufta Mekkî Kolu*, Mavi Yayıncılık, İstanbul 2000.
- _____ ; "Yukarı Çoruh ve Kelkit Vadisinin İslâmlaşmasına Öncülük Eden Türk Dervişleri", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, [2008], sy. 22, ss. 257-281.
- _____ ; "Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Vakıf Yoluyla İskân Metoduna Bir Örnek: Alucra'da Çağırğan Zâviyeleri", *Vakıflar Dergisi*, [2011], sy. 36, ss. 87-100.
- _____ ; "XV ve XVI. Yüzyıllarda Doğu Karadeniz'de Yol Hizmeti Veren Zaviyeler ve Derbendler", *Vakıflar Dergisi*, [2014], sy. 41, ss. 37-66.
- _____ ; "15 ve 16. Yüzyıllarda Trabzon Sancağında Kurulan Zâviyeler", *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dinî Hayat Sempozyumu (Bildiriler Kitabı)*, (ed. Şenol Saylan-Betül Saylan), Trabzon Büyükşehir Belediyesi, İstanbul 2016, c. II, ss. 933-949.
- GÖLPINARLI, Abdülbâkî; *Hurûfîlik Metinleri Kataloğu*, TTK, Ankara 1973.
- GÜL, Abdülkadir; "Kelkit Kazasının İskân ve Demografik Yapısı (XIX. Yüzyılın İlk Yarısına Ait Nüfus Defterine Göre)", *Gümüşhane Tarihi (25-26 Mayıs 2010)*, (ed. Bayram Nazır-Kemal Saylan), Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Gümüşhane 2016, ss. 204-231.
- GÜNAY, Selçuk; "II. Abdülhamid Döneminde Suriye ve Lübnan'da Arap Ayrılıkçı Hareketlerinin Başlaması ve Devletin Tedbirleri", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17 (28), (2007), ss. 85-97.
- GÜNDÜZ, İrfan; *Gümüşhânevî Ahmed Ziyâüddîn (K.S.) Hayatı-Eserleri-Tarîkat Anlayışı ve Hâlidîyye Tarîkatı*, İstanbul 2013.
- _____ ; *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münâsebetleri*, Seha Neşriyat, İstanbul 1989.
- _____ ; "Gümüşhânevî, Ahmed Ziyâeddin" *DİA*, XIV, 276-277.
- GÜRDOĞAN, Ersin Nazif; *Görünmeyen Üniversite*, İz Yayıncılık, İstanbul 2000.

HASANÎ, Atâullah; "Bir Kavramın Tarihselliği: Ortaya Çıkışından Safevîler Dönemine Kadar Terk Tacı", *Safevîler ve Şah İsmail*, ed. A. Taşğın-A. Yaman-N. Musalı, Önsöz Yayıncılık, İstanbul 2014, ss. 97-115.

HINZ, Walther; *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, TTK, Ankara 1992.

İLGÜREL, Mücteba; "Evliyâ Çelebi", *DİA*, XI, 529-533.

KARA, İsmail; *Gümüşhanevi Halifelerinden Şeyh Osman Niyazi Efendi ve Güneyce-Rize'deki Tekkesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2009.

KARA, Mustafa; *Din Hayat Sanat Açısından Tekkeler ve Zâviyeler*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1989.

_____ ; "Makbul ve Maktul Tasavvuf Kültürü İle İlgili Tespitler, Problemler, Teklifler", *Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları –Tespitler, Problemler-Teklifler-*, ed. A. Akyıldız-Ş. T. Buzpınar-M. Sinanoğlu, İSAM, İstanbul 2007, ss. 227-243.

_____ ; "Ahmed Ziyâuddîn Gümüşhânevî'nin Halifeleri", *Ahmed Ziyâuddîn Gümüşhânevî Sempozyum Bildirileri*, Seha Neşriyat, İstanbul 1992, ss. 121-129.

KILIÇ, Rüya; *Osmanlı'dan Cumhuriyete Süfi Geleneğin Taşıyıcıları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2009.

Kızılbaşlığın Tarihi Târîh-i Kızılbaşîyye, haz. Şerafettin Deniz-Hasan Asadi, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015.

KOÇOĞLU, Kıyasettin; "Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî'nin İslâm Mezheplerine Bakışı", *I. Uluslararası Ahmed Ziyüddin Gümüşhanevî Sempozyumu (03-05 Ekim 2013) -Bildiriler Kitabı-*, (ed. İ. Günaydın-A. Kuzudişli-A. Çatak), Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2014, ss. 757-774.

KUL, Eyüp, "1642 Tarihli Avârız Defterlerine Göre Şiran Kazâsı ve Köyleri", *Gümüşhane Tarihi (25-26 Mayıs 2010)*, (ed. Bayram Nazır-Kemal Saylan), Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Gümüşhane 2016, ss. 154-171.

KÜÇÜKDAĞ, Yusuf; *Türk Tasavvuf Araştırmaları*, Çizgi Kitabevi, 2. Baskı, Konya 2015.

_____ ; "Osmanlı Devleti'nin Şah İsmail'in Anadolu'yu Şiileştirme Çalışmalarını Engellemeye Yönelik Önlemleri", *Osmanlı*, ed. Kemal Çiçek-Cem Oğuz, I-XII, Ankara 1999, I, ss. 269-281.

_____ ; "Osmanlı Devleti'nin, Şah İsmail'in Şîi Propagandacılarına Halvetiyye İle Karşı Koyma Politikası", *XIII. Türk Tarih Kongresi: Ankara, 4-8 Ekim 1999 Kongreye Sunulan Bildiriler*, 3/1. cilt, Ankara, 2002, ss. 435-444.

LE GALL, Dina; *Bir Süfi Kültürü Olarak Osmanlı'da Nakşibendîlik (1450-1700)*, trc. İrfan Kelkitli, Litera Yayıncılık, İstanbul 2016.

- MADEN, Fahri; *Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması (1826) ve Bektaşîliğin Yasaklı Yılları*, TTK, Ankara 2013.
- MELIKOFF, Irene; *Uyur İdik Uyardılar*, Cem Yayınevi, İstanbul 1994.
- MEMİŞ, Abdurrahman; *Mevlânâ Hâlid-i Bağdadî*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2011.
- _____ ; "Hâlidîliğin Anadolu'da Yayılmasında Gümüşhânevî'nin Halîfeleri", *Doğumunun 200. Yılı Hatırasına Uluslararası Gümüşhânevî Sempozyumu 1-2 Haziran 2013*, ed. Hür Mahmut Yücer, Bağcılar Belediyesi, İstanbul 2014, ss. 454-465.
- _____ ; "Anadolu'da Hâlidîyye Tarikatı ve Ahmed Ziyâüddin Gümüşhânevî Ekolü", *I. Uluslararası Ahmed Ziyüddin Gümüşhânevî Sempozyumu (03-05 Ekim 2013) -Bildiriler Kitabı-*, (ed. İ. Günaydın-A. Kuzudışli-A. Çatak), Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2014.
- MUSTAFA FEVZİ EFENDİ; *Ahmed Ziyâeddîn Gümüşhânevî Menkıbeleri*, haz. Tahir Hafızoğlu, İnsan Yayınları, İstanbul 2010.
- OCAK, Ahmet Yaşar; *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler-XV-XVII. Yüzyıllar-*, Timaş Yayınları, İstanbul 2016.
- ÖNGÖREN, Reşat; "Osmanlı Türkiyesi'nde Tarikatlar", *Türkiye'de Tarikatlar Tarih ve Kültür*, ed. Semih Ceyhan, İSAM Yayınları, İstanbul 2015, ss. 55-94.
- PAMUK, Bilgehan; "Osmanlılar Zamanında Gümüşhane Hakkında Bazı Bilgiler", *Gümüşhane Tarihi (25-26 Mayıs 2010)*, (ed. Bayram Nazır-Kemal Saylan), Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Gümüşhane 2016, ss. 129-153.
- SAVAŞ, Saim; *XVI. Asırda Anadolu'da Alevîlik*, TTK, Ankara 2013.
- SHUKUROV, Rustam; "Şeyh Cüneyd Safevi'nin Trabzon Seferi (M. 1456/H. 860)", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, trc. Murat Keçiş, V. cilt, (2010), 9. sayı, ss. 145-156.
- SOYYER, Yılmaz; "Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Bektâşîlik: Bektâşî Tekkelerinin Kapatılışı ve Bektâşîlerin Yasaklı Yüzyılı", *Arayışlar-İnsan Bilimleri Araştırmaları-*, Yıl: 1, sy. 2, 1999/2, ss. 35-66.
- SÜMER, Faruk; *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, TTK, Ankara 1999.
- ŞİMŞEK, Selami; "Osmanlı Döneminde Gümüşhane'de Tasavvuf, Sûfiler, Şâirler, Tekkeler", *Gümüşhane Tarihi (25-26 Mayıs 2010)*, (ed. Bayram Nazır-Kemal Saylan), Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Gümüşhane 2016, ss. 303-339.
- _____ ; "Şiranlı Hacı Mustafa Efendi", *Gümüşhane'nin Kültür ve Sanat Hayatından 40 Biyografi*, ed. M. Muhsin Kalkışım-Kemal Saylan, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, İstanbul-Gümüşhane 2013, ss. 193-200.

_____ ; “Torullu Hacı Osman Efendi”, *Gümüşhane'nin Kültür ve Sanat Hayatından 40 Biyografi*, ed. M. Muhsin Kalkışım-Kemal Saylan, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, İstanbul-Gümüşhane 2013, ss. 214-215.

ŞÜKÜROV, Gıyas; *Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve I. Şah İsmail Devri (907-930/1501-1524)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.

TOPUZOĞLU, Tevfik Rüştü; “Browne, Edward Granville”, *DİA*, VI, 336-337.

TÜRER, Osman; “Osmanlı Anadolu'sunda Tarikatların Genel Dağılımı”, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler: Kaynaklar-Doktrin-Âyin ve Erkân-Tarikatlar-Edebiyat-Mimari-İkonografi-Modernizm*, ed. Ahmet Yaşar Ocak, TTK, Ankara 2005, ss. 207-246.

ULUDAĞ, Süleyman; “Hâlidîyye (Anadolu'da Hâlidîlik)”, *DİA*, XV, 296-299.

USLUER, Fatih; *Hurûfî Metinleri - 1*, Birleşik Yayınları, Ankara 2014.

UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi*, TTK, II, Ankara 1988.

ÜRKMEZ, Naim; “Şiran Vakıfları (XIX. Yüzyıl Vakıf Muhasebe Defterlerine Göre)”, *Gümüşhane Tarihi (25-26 Mayıs 2010)*, (ed. Bayram Nazır-Kemal Saylan), Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Gümüşhane 2016, ss. 424-433.

ÜZÜM, İlyas; *Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla Alevilik*, İSAM, İstanbul 2013.

_____ ; “Molla Kâbız”, *DİA*, XXX, 254-255.

WEISMANN, Itzhak; *Nakşibendîlik*, trc. İrfan Kelkitli, Litera Yayıncılık, İstanbul 2015.

YAZICI, Tahsin; “Cüneyd-i Safevî”, *DİA*, VIII, 123-124.

YILMAZ, Hasan Kâmil; *Azîz Mahmûd Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikatı*, İFAV, İstanbul 1980.

YILMAZ, Necdet; “Gümüşhânevî Dergâhı: Etkisi-İzleri”, *Doğumunun 200. Yılı Hatırasına Uluslararası Gümüşhânevî Sempozyumu (1-2 Haziran 2013)-Bildiriler-*, (ed. Hür Mahmut Yücer), Bağcılar Belediyesi, İstanbul 2014, ss. 40-45.

YILMAZ, Hülya; *Dünden Bugüne Gümüşhânevî Mektebi*, Seha Neşriyat, İstanbul 1997.

EK: KRONOLOJİ

[Kronolojide Gümüşhane tarihiyle doğrudan ilişkili olan olaylar **siyah**, dolaylı olarak ilgisi olduğu düşünülen olaylar ise **siyah-yatık** karakterle gösterilmiştir. Bölü (/) işâretinden önceki rakam hicrî yılı, sonraki rakam ise milâdî yılı gösterir. XX. yüzyıl hâdiselerinde hicrî tarihlere yer verilmemiştir.]

- 637/1240 Babaî lideri Baba İlyas'ın öldürülmesi
663/1264 ? Sarı Saltuk'un vefâtı
669/1271 (?) Hacı Bektâş'ın vefâtı
735/1334 Safevî tarîkatı pîri Safiyyüddin Erdebilî'nin vefâtı
791/1389 Nakş-bendiyye'nin pîri Bahâeddîn Nakş-bend'in vefâtı
794/1392 Sadreddin Erdebilî'nin vefâtı
796/1394 Fazlullah Hurûfî'nin idamı
800/1397 Halvetiye'nin pîri Ömer Halvetî'nin vefâtı
804/1402 Ankara Savaşı ve Timur'un Anadolu'ya girişi
806/1404 Timur'un Erdebil şeyhi Hoca Ali'yi ziyareti
812/1410 Erzincan ve çevresinde Kara Koyunluların hâkimiyeti
815/1412 Safeviyye şeyhlerinden Hacı Bayram'ın şeyhi Somuncu Baba'nın vefâtı
820/1417, 821/1418, 807/1404, 837/1433 ya da 811/1408 Seyyid Nesîmî'nin Timur tarafından idam ettirilmesi
822/1419-20'den önce Aliyyü'l-Âlâ (ö. 822/1419-20) adlı Hurûfî dâîsinin bir süre Nevşehir'deki Hacı Bektâş Tekkesi'ne yerleşerek kendisine Bektâşî süsü vererek Hurûfî ve ibâhî fikirler yaymaya başlaması
823/1420 Şeyh Bedreddin'in II. Murad tarafından Serez'de idam ettirilmesi
825/1422 Erzincan ve çevresinde Ak Koyunluların hâkimiyeti
830/1427 Hurûfî Ahmed Lûr'un Şahruh'a karşı suikast girişiminde bulunması ve idamı
832/1429 Safevî şeyhi Ali Alâaddin Erdebilî'nin vefâtı
833/1430 Hacı Bayram Velî'nin vefâtı
837/1433 Halvetîliği Anadolu'ya getiren Pîr İlyas'ın vefâtı
848/1444 Çocuk yaşta babasının yerine geçmiş olan II. Mehmed'e karşı Hurûfî ayaklanması
850/1447 Safevî şeyhi Cüneyd'in amcası Cafer'le post mücâdelesine girişerek Erdebil'i terk etmesi
850/1447 Şeyh Cüneyd'in II. Murad'dan Kurtbeli'ni istemesi, reddedilerek sınır dışı edilmesi
851/1447 Şeyh Cüneyd'in sırasıyla Karaman, Varsak (Taşeli/İçel), Antakya, Kilis, Antep, Maraş ve Canik bölgelerinde propaganda faaliyetleri
855-865/1451-60 Hurûfîlerin Osmanlı Sarayı'na ikinci bir sızma girişimi ve idamları
856/1452 Uzun Hasan'ın Ak Koyunluların başına geçmesi
860/1456 Fatih'in Belgrad seferi
860/1456 Şeyh Cüneyd'in Trabzon kalesini muhâsara etmesi, Hızır Bey'in takibi üzerine Gümüşhane üzerinden Diyarbakır'a gitmesi

- 860/1456 Fatih'in Trabzon kuşatması yüzünden Erdebil Tekkesi'ne çerağ akçesi yardımını kesmesi
- 864/1459 Cüneyd'in Diyarbakır'dan Erdebil'e gidişi
- 863/1459 Bayrâmî şeyhi ve Fatih'in hocası Ak Şemseddin'in vefâtı
- 864/1460 Şeyh Cüneyd'in Şirvanşah'la yapılan savaşta ölmesi
- 865/1461 Trabzon ve Gümüşhane'nin Osmanlılara geçmesi**
- 869/1464 Halvetiyye'yi Anadolu'ya taşıyan şahsiyetlerden Pîr Bahâeddin Erzincânî'nin vefâtı
- 870/1466 Halvetiyye tarikatının ikinci pîri Seyyid Yahyâ Şirvânî'nin vefâtı
- 871/1467 Fazlullah Hurûfî'nin kızının Tebriz'de Kara Koyunlulara karşı isyanı ve idamı
- 871/1467 Gümüşhane ve çevresinin Akkoyunlulara geçmesi**
- 873/1469 Şeyh Haydar ve müridlerinin Uzun Hasan tarafından Erdebil'e yerleştirilmeleri ve on iki dilimli kızıl tâcın Safevîlerin yeni başlığı olması
- 877-878/1473 Otlukbeli Savaşı ve sonrasında Gümüşhane'de Osmanlı hâkimiyeti**
- 885/1481 II. Bayezid'in tahta çıkışı ve Halvetiye'nin Çelebi Cemâleddin Halîfe (ö. 899/1494) ile İstanbul'a gelişi
- 890/1485 Alucra Çağırğan zâviyelerinin en eski tahrir kayıtları tarihi**
- 891/1486 Şeyh Haydar'ın Kafkas seferi
- 892/1487 Yavuz Sultan Selim'in Trabzon Sancağı'na vâli olarak tayini**
- 893/1488 Şeyh Haydar'ın Şirvan seferi, yenilmesi ve öldürülmesi, çocukları Ali, İsmail, İbrahim'in hapsedilmesi
- 895/1490 Nakş-bendîliğin Timur Devleti sınırları içindeki önemli temsilcisi Ubeydullah Ahrar'ın vefatı
- 896/1490 Nakş-bendîliği Anadolu'ya getiren Molla Abdullah İlâhî'nin Vardaryenicesi'nde (Yunanistan) vefâtı
- 897/1492 II. Bayezid'e Safevî suikasti ve Teke kızılbaşlarının Rumeli'ye sürülmesi
- 898/1492-1493 Rüstem Bey'in taht mücâdelesinde kullanmak için hapisteki üç Safevî kardeş Ali, İsmail, İbrahim'i serbest bırakması**
- 899/1494 İstanbul'daki Halvetî şeyhi Çelebi Halîfe'nin vefâtı
- 905/1500 İsmail'in Erdebil'e giderek kuvvet toplaması, Erzurum ve Erzincan'da taraftarlarıyla buluşması ve harekete geçmesi**
- 906/1501 Safevî Devleti'nin kurulması ve Gümüşhane'nin Safevîlere geçmesi**
- 906/1501 II. Bâyezid'in Erdebilolu'na giden Erdebil sûfîlerinin "ehl-i fesâd tâifesi" oldukları gerekçeleriyle sınırdan geçmelerine izin verilmeyip öldürülmelerini emretmesi
- 906/1501 II. Bayezid'in Şah taraftarlarını Taşeli'nden/İçel'den sürdürmesi
- 906/1501 yılında II. Bayezid'in Seyyid Ali Sultan'ın torunu Balım Sultan'ı (ö. 922/1516 ?) Dimetoka'dan Hacı Bektaş Tekkesi'ne görevlendirmesi
- 906-907/1501 Giresun'da Şehzâde Selim himâyesinde İsmail Hakkı Çağırğan tekkesinin açılışı**
- 907/1502 Şah İsmail'in Azerbaycan'ı işgal etmesi
- 908/1503 Şah İsmail'in Akkoyunlu Sultan Murad'ı yenmesi
- 908/1503 Halvetî mensûbu bir şeyhüsilâmın devlet hizmetine girmesi: Zenbilli Ali Cemâlî Efendi

913-914/1508 Yavuz'un Gümüşhane-Bayburt bölgesine sefer düzenlemesi

916/1511 Teke Şah Kulu/Karabıkoğlu ayaklanması ve II. Bayezid'in Teke ve Hâmid vilâyetlerindeki "*Râfızîler*"i Rumeli tarafına sürdürmesi

917/1512 Orta Anadolu (Sivas-Tokat-Amasya-Çorum) Nur/Nureddin Halife ayaklanması

918/1512 Yavuz'un tahta çıkışı ve İran'a ekonomik ambargo

920/1514 Gümüşhane ve Bayburt'un Osmanlılara geçmesi

920/1514 Çaldıran Savaşı ve Şah İsmail'in yenilmesi

921/1515 Özbekler'in Horasan ve Herat'ı İran'dan geri almaları

922/1516 Mercidâbık Savaşı ve Yavuz'un Halep ve Şam'a girişi

922/1517 Ridâniye Savaşı, Memlûklülerin yıkılışı, Osmanlılar'ın Kahire'ye girişi ve hilâfetin Osmanlı saltanatıyla birleşmesi

924/1518 Kızılbaş Celâl ayaklanmasının bertaraf edilmesi

925-926/1519-1520 Orta Anadolu Bozoklu Celal ve Şah Veli ayaklanmaları

926/1520 Yavuz'un vefâtı, Kanûnî'nin tahta çıkması; Gümüşhâne'de îmâr faaliyetleri ve sikke kesilmesi

933/1526 Bozok Sülûnoğlu Koca ve Baba Zünnun (Bozok, Tokat, Amasya, Maraş, İçel), Domuz Oğlan ve Yenice Bey/Beyce (Adana/Berendi), Atmaca (Yozgat) ayaklanmaları

934/1526-27 Orta Anadolu'da Balım Sultan'ın torunu olduğu söylenen Şah Kalender ayaklanması ve öldürülmesi

934/1528 Hz. Âsâ'nın Hz. Muhammed'den üstün olduğunu söyleyen Hurûfî eğilimli Molla Kâbız'ın îdamı

935-936/1530 Muhasebe kayıtlarındaki Gümüşhane tekkeleri: Baba Çağırğan Zaviyesi (Kelkit, geliri 303), Hasan Şeyh Zaviyesi (Kelkit, geliri 720), İshak Şeyh Zaviyesi (Kelkit, geliri 720), Selçukşah Hatun Zaviyesi (Kelkit, geliri 4050), Şaban Şeyh Zaviyesi (Kelkit, geliri 720), Şah Hatun Zaviyesi (Kelkit, geliri 2160), Şeyh İslam Zaviyesi (Kelkit, geliri 720), Dayı Şeyh Zaviyesi (Kelkit, geliri 8034), Şeyh Nasrullah Şiranî Zaviyesi (Kelkit, geliri 900), Şeyh Osman Zaviyesi (Kelkit, geliri 720), Şeyh Ümmet Zaviyesi (Kelkit, geliri 540), Şeyh Yakup Zaviyesi (Kelkit, geliri 720), Yenice Sevindik Zaviyesi (Kelkit, geliri 720), Şeyh Hüseyin Zaviyesi (Şiran, geliri 1060), Şeyh Emin Zaviyesi (Kelkit, geliri 2539). [Gelirler akçe birimi üzerinden verilmiştir]

938/1531 Kanûnî'nin Gülbaba'yı Budin'e göndererek bir Bektâşî tekkesi açmasını emretmesi

940/1533 Irâkeyn Seferi

958/1551 Serdar Ali Paşa'nın Kanûnî tarafından Dede Baba olarak Hacı Bektaş Tekkesi'ne gönderilmesi ve tekkenin yeniden açılması

974/1566 Kanûnî'nin ölümü ve II. Selim'in tahta geçmesi ve Gümüşhâne'de sikke kesilmesi

978/1570'den sonra Safevî Devleti'nde II. Şah İsmail'in Sünnî temâyüllere girmesi, Gürcü, Çerkes, Kürt nüfûzunun artması

981/1574 III. Murad'dan itibaren Yeniçeri Ocağı'nda (dolayısıyla Bektâşîlik'te) çözümlenme belirtileri

- 982/1574 II. Selim'in vefâtı, III. Murad'ın tahta çıkışı
982/1574-75 III. Murad döneminde Gümüşhâne'de sikke kesilmesi
986/1578 Safevî Devleti'nde Muhammed Hudâbende zamanında Fars unsurlar
güçlenirken, Kızılbaş unsurların silikleşmesi
1015/1606-1609 Kuyucu Murad Paşa'nın sert tedbirleri ile Celâlî isyanlarının etkilerini
kaybetmesi
1032/1623 IV. Murad'ın tahta çıkışı
1045/1635 IV. Murad'ın Revan Seferi
1048/1638 IV. Murad'ın Bağdat Seferi
1049/1639 Kasr-ı Şirin Antlaşması
1049/1640 IV. Murad'ın vefatı, Deli İbrahim'in tahta çıkışı
1056/1646 Evliyâ Çelebi'nin, Tebriz'e dönen Safevi elçisine refakat etmesi
1057/1647 Evliyâ Çelebi'nin Gümüşhane ziyareti
1058/1648 Avcı lakaplı IV. Mehmed'in tahta çıkışı
1069/1658 Köprülü Mehmed Paşa'nın katı tutumları
XVII. yüzyıl Kızılbaş ve Sünnîler arasındaki ayrışma ve gettolaşmanın artması.
1099/1687 II. Süleyman'ın tahta çıkışı
1312-1313/1701 Bektaşîlerin kazan kaldırarak "baba", "derviş", "dede", "sultan" gibi
adlar taşıyan tüm zaviyeleri istila etmeleri
1148-1149/1736 Nadir Şah'ın iktidara gelişi ve İran'da Safevî hâkimiyetinin sona
ermesi. Şîî-Sünnî diyalogunun başlaması
1228/1813 Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî'nin doğumu
1236-1237/1820 Tepedelenli Ali Paşa isyanı
1241/1826 Yeniçeri Ocağı'nın kapatılması ve Bektâşîliğin yasaklanması
1249/1833 (Abdülmeccid dönemi) Bektâşîlik üzerindeki baskının azaltılması
**1254/1838 Mekki kolundan Yahyâ Dağstânî'nin halîfesi sonradan Şiran'dan
Çorum'a geçen Şiranlı Hacı Mustafa Efendi'nin doğumu**
1269-1270/1853 Şeyh Şâmil'in Abdülmeccid'e mektubu ve Tiflis'e ulaşmaya çalışarak
muhtemel bir Osmanlı-Rus savaşına hazırlık yapacak Rus yığınağını
engellemeye çalışması
1276/1859 Şeyh Şâmil'in Ruslara teslim olması
1277-1293/1861-1876 (Abdülaziz dönemi) Bektâşîlerin îade-i îtibarları. 1867'den
îtibâren temel eserlerinin yayınlanması
1287/1870 Hasip Baba tarafından Karaağaç Tekkesi'nin açılması
1286-1287/1870 İran Şahu Nâsiruddin dönemi (1896) ve Şîî propagandası
1287/1871 Şeyh Şâmil'in Medine'de vefatı
1291/1874 Mehmet Necip Baba tarafından Eyüp Karyâğdı Baba Dergâhı'nın açılması
**1293/1876 Ömer Ziyaeddin Dağstânî'nin Gümüşhânevî'ye intisâbından evvel,
Osmanlı-Rus Savaşı'nda Şeyh Şâmil'in oğlu Gazi Mehmed Paşa
komutasındaki ordunun emrinde Ruslara karşı savaşması**
**1293/1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ve Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî'nin
cephedeki mücâdeleleri**
1304-1305/1887 İngiliz Oryantalist Browne'un Gümüşhane ziyâreti
1311/1894 Gümüşhânevî'nin İstanbul'da vefâtı
XX. YÜZYIL

- 1902 *İngiliz Oryantalist Browne'un A Literary History of Persia* adlı eserinin ilk cildinin yayınlanması
- 1906 Şiranlı Hacı Mustafa Efendi'nin Medine'de vefâtı
- 1912-1913 Mehmed Ali Aynî'nin Trabzon Valiliği ve Şiran'da Hıristiyan propagandası yapan bir Ermeni yakalaması
- 1920 *İngiliz Oryantalist Browne'un A Literary History of Persia* adlı eserinin Safevîlerin ilk dönemleri hakkında bilgi içeren üçüncü cildinin yayınlanması
- 1924 *İngiliz Oryantalist Browne'un A Literary History of Persia* adlı eserinin Safevîlerin sonraki dönemleri hakkında bilgi içeren dördüncü ve son cildinin yayınlanması
- 1925 (Rûmî 1341) Türkçe'de basılan ilk iki *Tasavvuf Tarihi* kitabından biri olan Mehmet Ali Aynî'nin kitabının yayını
- 1925 (?) Torullu Hacı Osman Efendi'nin vefatı
- 1927 *Mehmed Ali Aynî'nin Hacı Bayram Velî adlı eserinin yayınlanması*
- 1945 Mehmed Ali Aynî'nin vefâtı